

כתבי האוניברסיטה העברית בירושלים
המכון למדעי היהדות

ידיעות
המכון למדעי היהדות

הוצרת ב'

ירושלים
אב—תרפ"ה

59

וריעו... דאָרפּטס

כתבי האוניברסיטה העברית בירושלים

המכון למדעי היהדות

ידיעות

המכון למדעי היהדות

חוברת ב'

ירושלים

אב—תרפ"ה

מלכות ארץ ישראל השנייה

המחלקה לתרגום ספרים

הוצאת

המחלקה לתרגום ספרים

קואופרטיב דפוס המועלים, ירושלים

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

ת כן הענינים.

צד

- 1 . . . . . דין וחשבון על זמן-הקיץ תרפ"ה .
הרצאות ומאמרים:
- 5 . . . . . י. נ. אפשטיין: המדע התלמודי וצרכיו .
- 23 . . . . . ש. קליין: כתבות סבתי-כנסיות עתיקים בארץ-ישראל .
- 49 . . . . . ש. אסף: האם כתבו הגאונים את תשובותיהם רק בכלה דאדר? .
- 55 . . . . . י. אהרוני: תמצית אהדות מהרצאותי .
- 77 . . . . . מ. שן-ה: פילון: על בריאת העולם § 15 (I, 20,4 וכ"ו) .
- 87 . . . . . ל. א. מאיר: המפקח על הבנינים בימי הממלוכים .
- 102—98 סיכום כללי של הרצאות הפרופיסורים והמרצים .
- 103 . . . . . לוח-השעות .
- 104 . . . . . תנאי קבלת תלמידים ושומעים .
-

אחרי עבר הזמן הראשון — חדשים מלאי נסיונות, כדי למצא את הדרכים הנכונות למהלך הלמודים במכונו החדש והיחיד במינו, ואחרי עבר ימי הגיגת פתיחה האוניברסיטה העברית בתחלת ניסן, נגשנו לעבודתנו בזמן השני, זמן הקיץ תרפ"ה. בנוכחות כל הנרשמים במכון והרבה אורחים הרצה ד"ר י. נ. אפשטיין, שהוזמן מברלין בתור פרופסור לפילולוגיה התלמודית, את הרצאת הפתיחה שלו בר"ח אייר על הנושא: „מדע התלמוד וצרכיו“. את עיקר ההרצאה נמסור בחוברת זו לקהל.

אחרי הודעת פרטים שונים בנוגע למהלך הלמודים בזמן הבא ע"י הפרופ' ש. קליין, התחלנו מיד בשעורים ועלה בידנו להמשיכם בלי עכובים עד סוף הזמן, הוא ט"ו באב. בפרקים הקצרים הבאים הננו מוסרים את שאר הפרטים בענין הלמודים והתלמידים. הבית החדש: בתחלת הזמן עברנו מהמכון לביזכומיה, שהשתמשנו בו בזמן הראשון — לבית המושכר למכון למדעי היהדות בהר הצופים. הבית יצא יפה מאד, משביע רצון ומספק הנהו את דרישות המכון במלוי. נשאר, אמנם, לפי שעה, חדרים אחרים ללא שמוש, ואולם יש לקוות שישתמשו בהם במשך הזמן.

השעורים: רשימת השעורים והתרגילים שניתנו במשך זמן הקיץ תבוא בסוף החוברת. מלבד שעורי הפרופסורים והמרצים היתה עוד הרצאה מיוחדת מאת הפרופ' הורוביץ מפרנקפורט לפני הוג קטן של אנשי מדע על הנושא: „מקורות הקוראן והתפתחותו“. הפרופסור צייטלין מניו יורק הרצה שתי הרצאות במכון למדעי-היהדות על הנושאים: (1) ימי הבית השני האחרונים; (2) ההלכה בתור מקור לדברי-היטים.

הטלנו את למוד היונית בתור חובה על אלה שלא גמרו נמסיה הומניסטית והודענו לכל המתלמים, כי החל מהזמן הבא גם למוד הלטינית יהיה חובה. נוטים אנו להחמיר יותר בתנאי-קבלת המתלמים בהתאם לשטת המכון המיועד בעיקר להקירה. השומעים: (א) מספר השומעים מן המניין הוא 49 לעומת 64 שהיו בזמן החרף. מ-49 השומעים מן המנין, 44 הם גברים וחמש נשים, לעומת 49 גברים ו-15 נשים בזמן החרף. עובדה זו, שבאופן יחסי קטן בהרבה מספר הנשים, מתבארת בנקל ע"י האמור לעיל, כי המכון החמיר יותר בדרשותיו המדעיות. מ-64 המתלמים שנרשמו במשך זמן החרף, 31 מבקרים גם במשך הזמן (27 גברים ו-4 נשים).

את 49 השומעים מן המנין של הזמן הנוכחי אפשר לחלק לפי עסקיהם כלהלן:
 33 מורים (30 גברים, 3 נשים);
 8 בעלי מקצועות שונים;
 6 חסרי כל מקצוע;
 2 בהורי-ישיבה.

לפני שמסרנו לשומעים מן המנין את כרטיסיהם דרשנו מהם בתקף, כי ימציאו לנו את „מהלך-החיים” שלהם (Curriculum Vitae). „מהלכי-חיים” אלה משמשים חמר מענין עד מאד, לא רק לשם מספרים סטטיסטיים, כי אם גם לחקירת הנאי-ההנדך בין היהודים.

(ב) שומעים שלא מן המנין: בראשית הזמן נרשמו 66 שמות. הם הלכו ופחתו, וירדו לפחות מחצי המספר הנוכחי. ואולם לדבר זה אין חשיבות, היות והיסוד העיקרי הם השומעים מן המנין.

מספר המשתתפים: בשעורי-הסמינר של הפרופ' קליין, בפרקים המיוחדים לחקירת הארץ” משתתפים 14 שומעים מן המנין; בשעורי-הסמינר על „בנימין מטודילה”—21 שומעים מן המנין ואחרים שלא מן המנין (אורחים); לאחרונים ניתנת רשות הכניסה בתנאי שלא ישתתפו באופן פעיל בשעורים.

בשני הסמינריות של הפרופ' אפשטיין משתתפים 18 מתלמדים; בשעורי הד”ר שובה — מ-25 עד 35 מתלמדים, ובכל ההרצאות הכלליות האחרות של ה’ אהרני, הרב אסף וד”ר מאיר מ-25 עד 35 מתלמדים. כאמור, אין זה מספר השומעים מן המנין בכלל, כי אם המספר הבינוני של מבקרי ההרצאות.

כניסת מתלמדים לארץ-ישראל: החלטנו, כי לפי שעה ימסר הצד הכספי שבתנאי-הכניסה לארץ לטפולו של גובר ההנהלה הציונית. על הכשרת המדעית של מגישי הבקשות יחליטו, כמובן, פרופסורי הסכונ. המורים הוכרחו, אמנם, לוותר לפי שעה, על אחדות מן הדרישות שבתנאי-הכניסה, כי רוב המתלמדים מהו”ל לא גמרו את חק למודיהם בגמנסיה הומניסטית ומכ”ש שאין להם ידיעות בערבית. המורים חושבים לנכון לסדר במכון קורסים לשפות הנוכרות כדי לתת למתלמדים את האפשרות לרכש להם את הידיעות הנהוצות להם.

הסכם עם ההסתדרות הרפואית „הדסה”: הושג הסכם הכולל את העובדים האקדמיים ובני-משפחתם, את כל פקודי האוניברסיטה ועובדיה המקבלים שכר ובני משפחתם ואת כל השומעים מן המנין בלי בני-משפחתם. כל הנכללים בהסכם ישלמו מתורים מינימליים תמורת כל עזרה מדיצינית שתוגש להם בבית או בבית-החולים, תמורת שכיבה בבית-החולים וכד. במקרה שהחדר הפרטי היחידי הנמצא בבית-החולים רוטשילד יהיה פנוי, ובאותו זמן יצטרך אחד מעובדי האוניברסיטה או שומעיה מן המנין לשכב בבית-החולים, ינתן לו החדר.

הרצאות ומאמרים

הרצאות ומאמרים

המדע התלמודי וצרכיו

(מהוך הרצאת הפתיחה)

עד שאנו נגשים לבנינו ותיקונו של המדע התלמודי בארצנו עלינו לחשב תחילה חשבונותינו, לסקם צרכינו, מחסורינו ומשאלותינו. אבל אין את נפשי לתת לפניכם לוח של חשבונות יבשים אלא מכנים אני בתוך לוח-החשבונות ראשי-פרקים של אותו המדע עד כמה שהשעה צריכה ומספקת לכך. ואני מתחיל בעמוד הברול¹) של תורתנו זו שבעל פה, במשנה.

ראש צרכינו הוא הספר, הספר המדויק.

חסרה לנו משנה בהוצאה מדעית, מבוקרת ומדויקת, הוצאה המכריעה וקובעת נוסח שאפשר לסמוך עליו, על-פי נוסחאות כתבי-היד ועדותם של שני התלמודים, הבבלי והירושלמי.

אך מה היא עדותו של התלמוד?

רגילים לומר ששתי נוסחאות הן: נוסח הבבלי, היא המשנה שבבבלי— „בבלי“, ונוסח הירושלמי, זו שבירושלמי— „ירושלמי“. אבל נוסח המשנה שבירושלמי, שנסדרה בדפוסים אחרונים (מדפוס אמשטרדם ת"ע, ורעים ושקלים עם פי' הרא"פ, והלאה, אלא שלפניו סידר כבר ר' שלמה סיריליאנו „כל משנה ומשנה במקומה“ ואחריו בעל שדה יהושע) על-ידי מפרשי הירושלמי במקומו, ושעומדת בדפוס ויניציא (רפ"ג), ואחריו גם בדפוס קראקא וקרוטושין, ובכ"י ליידן לפני כל פרק— נוסח זה אינו תמיד נוסח המשנה שהיה לפני התלמוד הירושלמי, שונה הוא מן התלמוד לרוב בסדר המשניות ומתנגד הוא כמה פעמים לפירושו ולנוסח היוצא מתוך סוגיית התלמוד.

וכן הדבר גם במשנה שבבבלי, בין זו שבדפוסים ובין במשנה שבבבלי בכתבי-יד השונים והרבים; בכל כ"י שינויים רבים אבל בכלם אין המשנה שלפני הפרק (כי כן הוא גם בבבלי תמיד בכ"י הישנים, ושרידים כאלה נשארו עוד גם בדפוסים, בברכות פ"ח, פ"ט, תענית פ"ב—פ"ד, סנהדרין פ"א, חולין פי"א)

1) פסריכ פי' כ"ז (קצ"ו ע"א): ר' אלעזר בשם ריב"ל אמר עמוד ברול משנה.

מתאימה תמיד עם הפיסקא שבמקומו ועם הגוף שהובא בגמרא ולפעמים מתנגד נוסח המשנה שבבבלי לדברי התלמוד ופירושו.

הנה למשל במשנה הראשונה של ברכות היה חסר לפני אמוראי בבבלי האחרונים „ואכילת פסחים“ (שמצותה עד שיעלה עמוד השחר) עד שאמרו (ט' א') „ואילו אכילת פסחים לא קתני“, אבל במשנה שבבבלי כ"י מינכן נמצא: ואכילת פסחים, אלא שבגליון נ"ב על ידי אחר: ואכילת פסחים לא גרסי! ולעומת זאת חסר במשנה שבירושלמי שלפני הפרק (בפיסקא ישנה) „ואכילת פסחים, אע"פ שהעיד הירוש' (דף ב' ע"א) שהיה לפניו במשנה: אנן תנינן ואכילת פסחים, וכאלה הרבה.

כי המשנה לא היתה כתובה מתחילה בתלמוד, אלא שהסופרים, סופרי התלמוד, הוסיפוה, וכל אחד בחר בטופס משנה שנודמן לידו, בין שהוא מתאים לתלמוד ובין שאינו מתאים לו.

וטעות-של-השטטה שנודמנה לסופר כ"י ליידין (ר' יהואל ב"ר יקותיאל מרומי בעל ס' מעלות המדות) בספר הירושלמי שהיה לפניו ושממנו העתיק העתקתו—טראה לנו בעליל מעשה ידי הסופרים בהכנסת המשנה לתוך התלמוד. בספר שלפניו היה חסר בטעות-סופר במסכת יבמות מן סוף פט"ו עד קרוב לסוף פט"ז, כל הגמרא, וכשלא ראה סופר כ"י ליידין כל הפסק בין פרק לפרק וכל סימן לפרק ט"ז (המשניות לא היו כתובים בספר שלפניו לפני הפרק, כמו שאינם בקטעי הגניזה הישנים שבשרידי הירושלמי וכמו שישנם גם בכ"י רומי רק קטעים ופיסקאות קצרים של משנה במקומו) ולא הרגיש בחסרון שבגמרא—כתב את המשניות של פט"ו ופט"ז יחד לפני פט"ו! ואך מגיה-הדפוס (זה שהגיה את כתב-היד לשם דפוס ויניציא) הרגיש בזה ומחק בכ"י ליידין, שממנו נדפס דפוס ויניציא, כל פט"ז שלפני הגמרא פט"ז, ועשה סימן במקום החסרון שבגמרא והשלים שם הגמרא של סוף פט"ו ומשנת פט"ז וגמרת פט"ז על קלף מיוחד (שנאבד)!

וסופר כ"י מינכן מעיר בסוף מקוואות: „בכאן היה ראוי לכתוב מסכת נדה אך כתבתיה כבר בסדר נשים“. מכאן יוצא שהעתיק את המשניות מתוך ספר משניות.

אנו אומרים על-כן: שני טופסים של נוסח המשנה ישנם בידינו, האחד—ואחד זה נמצא לפעמים גם בכ"י הבבלי כמו למשל בכ"י פלורניץ (בבית וסנהדרין ושבועות) ובר"ף ועוד—שרשמים ארכיים, אם מעט ואם הרבה, בין בסגנון ובין בכתב נמצאים בו; כמגנון: אע"פ בלי „ש“ אחריו, ששני שרידים ממנו נשארו גם בדפוסים שלנו בכלים פ"ב מ"ג: אע"פ כפופין אע"פ מקבלין; במי דברים אמורים; ב"פ

בתמנות פֶּעַל: שְׁבַת, דָּלַק, שְׁנָרָה, זָכָה⁽¹⁾ זָכַן, ועוד; בכתיב: אֶדָן = אֶדָם⁽²⁾; לעזר, ליעזר = אלעזר, אליעזר; יוסה = יוסי; אן = אין—שנמצא גם במצבת מישע—; בן—בין—שנמצא גם בכתובת ביהימני שבנערן—; בן—בן; לוכל, לאוכל—לאכול, לאופות—לאפות; עובר, קובל, רוצע, סורב⁽³⁾; עומה, עומדין—אומר, אומדין ועוד—הוא הסגנון העמי והכתיב העמי של התלמוד הירושלמי, והוא הנוסח ה"ארצי-ישראלי", ה"ירושלמי", ה"מברני".

והנוסח השני, שכבר נטשטשו בו הסימנים האלה וכבר הושווה בו לשון המשנה וסגנונה וכתובה ללשון הספר הספרותי—הוא הבבלי, בן הגולה, באין מסורת של לשון חיה.

הנה אלה הם הסימנים הייצוניים.

ואשר לסימנים הפנימיים—רק סימן אחד ישנו:

כל נוסח שיוצא מפירושי הירושלמי ומתאים לו—הרי הוא "ירושלמי" וכל נוסח שיוצא מפירושי הבבלי ומתאים לו—הרי הוא "בבלי". רק סימן זה הוא סימן מובהק, סימן שאפשר לסמך עליו, אבל חנין מזה, אפילו נוסח הגופים של המשנה שבירושלמי ובבבלי אינו בן-סמך, אם אינו מוכרח מתוך סוגיות התלמוד, מפני שכבר הוגה בכמה מקומות על-פי נוסח המשנה הקבוע ומקובל אצלנו (גם בבבלי וגם בירושלמי).

בנוגע לפנימיותו נוסח בבלי הוא איפוא בעיקר הדבר—נוסח שהוגה (בכוונה ושל א בכוונה) בבבלי, לא שנוסח א"י הוא משנת הילדות של רבי ונוסח בבלי משנת זקנותו (ב"מ מ"ד א' וירוש' פ"ד ט' ג', ע"ו נ"ב ב' וירוש' פ"ד מ"ג ד'), כמו שמעה הרש"ר (כ"ה ח"ז 164 והלאה) בפירוש דברי התלמודים הנוכחים, ולא שנוסח א"י הוא משנתנו ("אנן תנינן") ונוסח בבלי—משנת רב ("תניי דבית רב [?]), כטעות הדפוס שבמק"א בירוש' שבת (פ"ט י"ב א') שנסמך עליו ש"ר (בקטע הגניזה, שרידי הירושלמי 87 גם שם: רבי, וכ"ה בהקבלה בירוש' שבת פ' י"ט י"ז א') מבלי שים לב לעשרים מקומות שנשארו, שבכולם הנוסח "רבי". אלא שניהם הם "משנתנו", משנת רבי וסייעתו, שהוגהה לפעמים בבבלי על-פי ברייתות ואמוראי בבלי, והוגהה גם בא"י על-פי אמוראי א"י.

(1) נוסח זה נזכר גם בחשובת רש"י שבתה"ג הרכבי ס"ו שפ"ח: דע כי התנאים המדקדקים כך שונין האב זכה, אלא שהם מפרשים אותו בטעות בעבר; ומפרשין כי אדם הראשון זכה לבניו כו'.

(2) עין לפי שעה נתן במונכס שרופט חניא ע"י 501 וגינצבורג בס' היובל לשורק, 232.

(3) ע"י מנשה אפר, וינא ע"י 46.

וישנם נוסחאות מעורבים מ"בבלי" ו"ירושלמי", כמו:

(a) נוסח כ"י מינכן (שטרק). יש בו, כמו שאמרתי, שרידים ירושלמיים ("ואכילת פסחים" ועוד), ובודאי לקוחים בו זרעים וטהרות מטופס שהוא מעיקרו "ירושלמי", טופס הקרוב לכ"י פרמא וקוי פ.מ.ן.

לכאן שייכים גם:

(b) כ"י פלורנץ לבי"ב"מ ב"ב, סנהדרין ושבועות, שקרוב הרבה לנוסה ה"ירושלמי".
(c) המשנה שבר"ף, שוה הרבה ל"ירושלמי", כמו שהעיר כבר בעל פני משה (במראה הפנים לברכות פ"א ה"א ד"ה מאימתו), מפני שהעתיק את התלמוד מכ"י שלקה משנה "ירושלמית" והכניסה בבבלי.

וגם הדפוס הראשון של המשנה (נפולי רנ"ב), שעליו נסמכים בעיקרם כל דפוסינו, גם הוא נוסח מעורב הוא, "נוסח העומד באמצע בין הנוסח הבבלי והירושלמי, יש בו קצת מזה וקצת מזה אבל נוסח הוא יותר לנוסחאות הירושלמיות, אף שכבר הוגה בכ"מ ע"פ הבבלי. והדפוסים שאחריו, למדפוס "פירור" שנמשך עוד בעיקרו אחרי דפוס ראשון ועד דפוס ויניציא, הוגהו מעט מעט ע"פ הבבלי (1) עד שבא דפוס וישיטניאן (ויניציא ש"ו-ש"ז) והגיה כמעט כל המשניות ע"פ הבבלי, וע"פ דפוס זה נדפסו גם המשניות ד"ו ש"ה-ש"ט עם פ"ר עובדיהו מברטנורא, אף שהרע"ב (בפירושו) נמשך כמה פעמים אחרי דפוס ראשון, ואהריהם נדפסו הדפוסים הבאים—ריוא ש"ט ומנטובא שכ"ב ועוד; ומצד אחר הוגהו באותו זמן המשניות שבבבלי כמה פעמים ע"פ דפוסים המשניות (2) והתו"ט בהוצאתו, הראשונה שבפראג והשניה שבקראקא, ת"ד-ת"ו, השתמש בדפוסים הנזכרים ריוא ומנטובא והשנה אותם על פי הבבלי והירושלמי ודפוסים ישנים (בציון, ס"א בגליון), וכל המשניות שנדפסו מכאן והלאה עם פירושי הרע"ב ותו"ט—נדפסו על פי נוסח זה (3).

יוצא איפוא שנוסח המשניות בדפוסים שלנו—מעורב ואי אהדותי.

הסר לנו איפוא נוסח מוגה, מבוקר ואהדותי.

* * *

בצד הנוסח המבוקר הסר לנו:

חקר מקורות המשנה.

כי משנתנו זו לא מאין יצרה רבי ולא מעור אחד תפרה. ואמנם חקר-המקורות של המשנה אינו כלל דבר חדש בשדה התלמוד; כי חקר-מקורות הם כל אותם הדברים הנאמרים בתלמוד לחקר שייכותה של משנה פלונית לתנא פלוני ופלוני:

(1) העיר על זה רבינוביץ בהגהותיו לד"ס שלו כמה פעמים.

(3) ע"י התקופה הי"ג 6 - 505.

(א) מני מתניתין, מתני' ר' פלוני היא, מתני' דלא כי
 האי תנא, מתני' יחידא היא (סוכה י"ט ב' ועוד, רש"ג באגרתו
 הו' לוי' ע' 54), כל שוין יחיד אני שונה אותה (חולין נ"ה א').
 (ב) מאן תנא אהלות רבי יוסף, מאן תנא עירובין
 ר' יוסי (עירובין ע"ט א'), מאן תנא תמיד ר' שמעון איש המצפה
 הוא (יומא י"ד ב'), מאן תנא מדות ר' אליעזר בן יעקב הוא (שם
 ט"ז א', ירוש' יומא פ"ב, ל"ט ע"ד), [קנינים] ר' יהושע (זבחים ס"ז ב' ס"ה א').
 (ג) כוליה פירקין ר' יוסי הוא (נדרים פ"א, פ"ב ע"א), כל
 הדא פירקא דר' מאיר חוץ משינה שמו וכו' (ירוש' גטין פ"ה, ט"ט ע"ג).
 וגם חלוקת-מקורות אמיתית ישנה וישנה בתלמוד: רבי הוא ונסיב
 לה אליבא דתנאי (ר"ה ו' ב', מגילה ט' ב' שבועות ד' א', חולין פ"ד א'
 וק"ד א', ועי' גם שבועות י"ג א' 1), מי ששנה זו לא שנה זו (רגיל בבבלי,
 ועי' למטה ע' 20, ועי' הורוויץ, מונטסשריפט 1887, 452 והלאה), או שני תנאים
 (תלמידים) שנו אותה (ירוש' חלה פ"א נ"ה א', פסחים פ"ד ל"א סע"א),
 תריין תניין אינון (רגיל בירוש'), תנאי נינהו (רגיל בבבלי); כאן
 קודם חזרה כאן לאחר חזרה ומשנה לא זזה ממקומה,
 (חולין ל"ב ב', קט"ז ב'), סתם זאח"כ מחלוקת (יבמות מ"ב ב')
 ומחלוקת זאח"כ סתם ואין סדר למשנה (ב"ק ק"ב א' ועי' ו'
 א'); מוחלפת השיטה (רגיל).

באלה כלולים עיקרי כל בקורת-מקורות.

וכי ישנן במשנתנו שרידים של משניות קדומות, של משניות
 שנסדרו בסוף ימי הבית או סמוך להורבנו, משניות שבולטות
 ונבדלות משאר חלקי המשנה בלשונן וסגנונם, כבר ראו והכירו האמוראים והתלמוד.
 כזה העיר כבר רב למשנת ב"ק (פ"א מ"א): הב המויק—האי תנא ירו של מאה
 הוא (ו' ע"ב), הוא התנא ששנה גם „מבעה“ (שממנו גם „אבעיות“ פאה פ"ד מ"ה)
 במקום „מבעיר“ (= „שן“) של התוס' (פ"ט א') „מיטב הארץ“ במקום „עידית“
 הרגילה במשנה.

ולמשנת סנהדרין (פ"ה מ"ב): מעשה ובדק בן זכאי, העיר התלמוד (מ"א
 ע"א-ע"ב): תלמיד היושב לפני רבו הוה ואמר מילתא וקב עזה (קבעה במשנתם,
 כמו „קבעה תנאי“—הכניסו הגהת האמורא בנוסח המשנה—זבחים ק"ד ב' „קבעיתו

(1) עיי' תוס' הרא"ש מגילה שם, רז"פ דה"ט, הוספות 23 והלאה, כריל, ה"ב 47 והלאה
 הלוי דורות הראשונים, ה"ב 86 והלאה וגינצבורג בסי' היובל לרוד צ"ו 335 הערה 3.

לה נמי בגמרא—הכנסתם המימרא בתלמוד—עירובין ל"ב ב' (!) בשמיה, ורב שרירא גאון מוסיף באגרתו (הו' לוי, 24): דאלמא מן ההוא זמן דהלל ושמאי קא תנו רבנן מעשה וברק בן זכאי בעוקצי תאנים ותניה רבי הכין ולא שניה, ⁽¹⁾ כלומר שמשנת בן-הדרור לפנינו (כמו שאמר למשל הצדוקי לרבן יוחנן בן זכאי, תוס' פרה פ"ג ח': בן זכאי לכשאפנה לך!) ולכן לא הוזכרתו המשנה כאן כרגיל בשם "רבן יוחנן בן זכאי" (כמו למשל במעשה שבשבת פט"ז מ"ז).

מן השרידים עלינו להזכיר בייחוד מסכות ופרקים המתארים את המקדש ואת עבודתו והשייך לו, כמו:

בכורים פ"ג מ"א-מ"ה, שקלים פ"ה, סוכה פ"ד-פ"ה, תמיד (דר') שמעון איש המצפה, מדות (דר' אליעזר בן יעקב) וקנים (דר' יהושע בן הנניה). אמנם גם חוץ מאלה ישנם עוד כמה וכמה משניות ופרקים עתיקים אבל אני מזכיר רק את אלה מפני ששייכותן של אלה לזמן קרוב לחורבן ברורה ומבוססת.

"מבוססת וברורה" מימי קרוכמל (מונה"ז שער י"ג) והופמן ("המשנת הראשונה"), ואע"פ שנמצאו בדקים בבניינם, — עיקר הבנין קיים ועומד ולא ייווהו כל הרוחות שבעולם.

I. בכורים פ"ג—ואני מוכרח להאריך כאן מעט כנגד מבקרו של הופמן ⁽²⁾— מפני לשונה הארכאית וסגנונה העתיק: ולמשכים (בלשון הכתוב, בברייתות רגיל: ובה שכמה) (מ"ב), הגיע לעזרה ודברו הלויים בשיר (מ"ד), עודדו הסל על כתפו (מ"ו). ומפני סימני הזמן הקדום שבו: הפחות הסגנים והגוברים (מ"ג), וגם—כדברי הופמן—המשל מאגריפס: הגיעו להר הבית אפילו אגריפס המלך נוטל הסל על כתפו (מ"ד), כי מכאן יוצא שהשונה היה בן-דורו של אגריפס (הראשון), מפני שאינו דומה כלל לשון "אפילו אגריפס המלך" לסיפור-מעשה באגריפס המלך, ומפני שאין המעשה מסופר כאן בעבר, "היה נוטל" וכדומה, אלא בהווה, "נוטל הסל", ועל-כרחך איפוא פירושו: אפילו המלך המושל בימינו מנהגו שנוטל וכו' שאם המשנה נסדרה אחריו מות אגריפס ופירושה:

(1) בספרו של רש"י לא היה בגמרא שם "כי הוה למד וכו'". שהרי "כי קרי ליה בן זכאי ע"ש דמעיקרא וכו' קרי ליה ריב"ז ע"ש דהשתא" סותר מעט את דבריו של רש"י וכאבת אינו מתאים גם ללשון "קבעוה בשמיה". וכל פירוש זה "כי הוה למד וכו'", גליון מאוחר הוא ופירוש שנוסף.

(2) אלבעק, Untersuchungen über die Redaktion der Mischna, ברלין 1923 ע' 90.

צריך ליטול, (כרגיל במשנה בבינוני) — היתה המשנה אומרת: אפילו מלך ישראל נוטל (כעין שאמרו למשל בברייתא שבכתובות י"ז ב'), וכדומה. ובכל-אופן — במקום זה, בפרק ארכאי כוה, משל זה, "אפי" אגריפס המלך נוטל הסל" מוכיה ומוכיה הרבה.

II. שקלים פ"ה — מפני שמנה ממונים שהיו באותו הדור, דור החורבן, כדברי רבנן דר' סימון בירושלמי (שקלים שם, מ"ה ע"ג ויזמא פ"ג, מ"א רע"ב): מי שהיה באותו הדור מנה (מה שבדרור), ⁽¹⁾ שהחזיק בו גם בעל תו"ט, ולא כר' סימון שאמר: כשירי דור ודור מנה. שהרי אנו יודעים גם ממקום אחר שגבני כרו" היה בימי אגריפס המלך (ברייתא ויזמא כ' ב', ירוש' שקלים מ"ה ד) ושפנחס המלביש" היה בשעת החורבן (יוסף במלחמות ס"ז, פ"ה ג', גרין ⁽²⁾). גם פתחיה היה על פי פשטה של משנתנו באותו הזמן, זמן החורבן, כי כל המאמר "פתחיה זה מרדכי למה נקרא וכו' לשון" — תוספת היא במשנה על פי ברייתא (מדרש אגדה) מאוחרת וכך היא מובאה בירוש' (פ"ה, דף מ"ה רע"ג) בשם ברייתא:

[תני פתחיה זה מרדכי] ⁽³⁾ בוא

וראה מה גדול הוא כוחו של אותו

האיש שהוא פתח דברים ודורשן

יודע בשבעים לשון. ⁽⁴⁾

(1) "מה שבדרור" ליהא ביההיר תשא 215 - 216, וכן נכון, כי "מי שהיה באותו דור מנה" פירושו שהשונה מנה את מי שהיה וכו', כמו "כשירי דור ודור מנה" שבסמוך ובמלאכת שלמה בשקלים מביא: מנה מי שבדרור

(2) פנחס נקרא אצל יוסף "ממונה על אוצר המקדש" והיו בידו כתבות הכהנים ואבנטיהם וארגמן לפרוכת ובשמים לקטרת. אמנם יוסף (קדמוניות ס"ד ז' א') מזכיר "אלעזר" "הממונה על האוצר", שהיה ממונה גם על הפרכות, שהיו תלויים על גלילי זהב (יוסף מרגיש זה כאן כדי לבאר לנו את העובדא שהיו בידו "ממונה על האוצר" של הזהב והכסף גם פרוכות) בימי הורקנוס (ע"י מגצין 1886, 14 ודורות הראשונים I לג'), אבל אלעזר זה אינו צריך כלל להיות אחד עם "אלעזר על הפרכות" שבמשנתנו, כי השם אלעזר היה רגיל מאד בין הכהנים שבבית השני.

(3) כ"ה בעין-יעקב ד"ר ובכ"י מוינכן (שטרק!) אלא ששם בטעות: תניא.

(4) גם בבבלי מנחות ס"ה א': והיינו דתנן פתחיה כו' פתחיה זה מרדכי וכו' — אפשר כי "פתחיה זה מרדכי" וכו' ברייתא היא שנספכה למשנה בלי כל ציון מיוחד, כמו למשל בברכות כ"ט א': והא תנן אל תאמין וכו' שהרי יוחנן כה"ג כו', וכאלה הרבה. ואפשר שררשה זו "פתחיה זה מרדכי" לא למשנתנו נשנית החילה אלא לכתוביה י"א כ"ד

ו— „פתחה זה מרדכי“ אינו גם בכ”י מינכן, בירוש’ כ”י לידן (ותלוי ע”י אחר 1), במשניות ד”ר, בהו’ לו, כ”י המבורג, ברלין, קויפמן, פרסא ובוהוזור שם, וליתא גם בתה”ג מן הגניזה ע”י 845 (ותלוי: פיר’ מרדכי 1), ומתקו גם ד’ יהוסף אשכנזי (ע”י מלאכת שלמה).

וכל אותה האגדה שבבבלי מנחות (מנחות ס”ד ב”ס”ה א’), המקשרת את „פתחיה“ שלנו במשנת מנחות (פ”י מ”ב); „מעשה שבא (העומר) מגות צרפין ושתי הלהם מבקעת עין סוכר“, אגדה בבליית היא, שנוכרה בירוש’ (שם) בשם „רב הסרא“¹ ור’ יוסי ב”ר בון („מרדכי“ לא נזכר שם אלא „פתחיה“).

ומפני שהאגדה הנוכרת חיברה את פתחיה-מרדכי עם מרדכי-בלשן מצד אחד ועם הורקנוס מצד אחר לא מצאו התוספות במנחות שם דרך אחרת אלא לומר, שהממונה הבלשן („פתחיה-מרדכי“) האחרון נקרא בשם „מרדכי-בלשן“ הראשון (פירוש שהרהיבוהו „רבותיו“ של הרע”ב בשקלים שם ואמרו שהממונים האחרונים היו נקראים על שם הממונים הראשונים, וכבר תמה עליו בעל תוי”ט)! ויש מן הממונים האלה שבשקלים שנוכרים גם בתמיד (מתרא בן שמואל, בן ארוא) ומדות (פנחס המלביש), כי מיון שמשניות אלה נסדרו— כמו שנוכר— באותו זמן הרי מאליו מובן, שכשהם מזכירים בסדר העבודה וכדומה ממונה שבמקדש שהיה בימיהם— הם מזכירים אותם הממונים הנוכרים בשקלים.

III. תמיד (ע”י גינצבורג, Tamid, סינסינטי 1920) — עניינה, לשונה וסגנונה

ישן ועתיק.

אשר ללשונה די להזכיר:

איש כסתו בארץ, הממונה באודופק עליהם והם פתחו לו, ראוהו אחיו שירד והם רצו נפאו, אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת והם ברכו החלו (ולא „התחילו“) מעלין באפר, החלו מעלין בגיורין, החלו עולים במעלות האולם, אמר להם (הממונה) חדשים לקטרת בואו והפיסו, חדשים עם ישינים בואו והפיסו.

ויש שהוא מתרומם עד לגובה פיוטי:

שָׁחָה לַנֶּסֶךְ—

והנף הסגן בסודרין

(וכמרוסה שהעיר מן חכם אחר, בהערותו שנשלחה „לדבר“ ולא נרפסה) ואמו של מרדכי מיהודה (מגילה י”ב ב’ וע”י שם ס”ז א’) וידע ע”י לשון (שם י”ג ב’).

1) בכ”י לידן ובוהוזור שם רק: פעם אהת יבשה ארץ ישראל, וקלפו לנגות צרופין, ולא יותר, ובכ”י לידן נוסף ע”י בגליון כלפנינו, בוודאי ע”י הבבלי.

והקיש בן ארוא בצלצל

ודברו הלויים בשיר... (פ"ו מ"ג)

ומיוחדים לסגנונו השאלות הריטוריות:

וכי באיזה שעה הממונה בא? לא כל העתים שוות וכו' (פ"א מ"ב), וכי כל העצים כשרים למערכה? הין כל העצים וכו' (וכ"ה גם בספרא ויקרא פ"ו ד' ובבבלי כ"ט ב', ולא כניצבורג במאמרו הנזכר המחליט שהוא גליון ותוספת).

וממבטאיו המיוחדים: „והרי” במובן „הנה הוא (נמצא)” (פ"א מ"ד ופ"ג מ"ג), אצבע הכבד (פ"ד מ"ג) במקום „הצר הכבד” שביזמא (פ"ה מ"ו) = „הצרא דכבדא” בארמית, שפירושו „אצבע הכבד”, „ותרת הכבד” (רב האי אצל ר"י גיאת, שערי שמהה ח"א ע' נ"ז), אמת השיי (פ"ג מ"ו), שרשרות (פ"ה מ"ה), ועוד.

והממונים שבמקדש שהוא מזכיר הם כאמור: מתיא בן שמואל (פ"ג מ"ב); אומר—כך הוא שואל? ובן ארוא (פ"ו מ"ג), הנוכרים בין הממונים שבשקלים. כי תמיד—דר' שמעון איש המצפה היא כעדוהו של רב הונא (א' ור' יוחנן) (בבלי יומא י"ד א', ירוש' שם ל"ט ד'). ועדות זו מקוימת מתוס' יומא פ"א י"ג, שהביאה משנת תמיד פ"ג מ"א בשמו: אילו דברי ר' שמעון איש המצפה.

ושאלת הבבלי (יומא י"ד ב'): והא איפכא שמעינן ליה, והרי שמענו שרעת בעל תמיד שונה מדעתו של ר' שמעון איש המצפה, כי משנת תמיד פ"ד מ"ב אינה מתאימה עם דברי ר"ש איש המצפה שבתוס' ובהים (פ"ו י"ג),—לשאלה זו כבר הקדים הירושלמי (שלא הזכירה כלל) רפואה (ירוש' יומא שם):

א"ר יוסי ברבי בון ולא כולה אלא מילין דצריכין לרבנן (ולא כולה, אלא דברים שהיו נצרכים לחכמים), ואת אומרת שלא כל המסכת תמיד נשנית בלשונו של ר"ש איש המצפה, אלא—אם אפשר לומר כך—„עיבוד” של תנאים מאוחרים לפנינו, „עיבוד” שהשמיט לפעמים כמה משניות ממשנת איש המצפה (והוסף בה בפ"ה מ"ב דברי ר' אליעזר בן יעקב, ובפ"ו מ"ב דברי ר' יהודה) ושנה בפ"ד מ"ב משנת תנא אחר.

כי סוף-כל-סוף—משנת רבי לפנינו, כלומר אותו ה„עיבוד” שנתן למסכת זו בישיבתו של רבי.

(1) בבבלי י"ד ב' מגיה: אלא א"ר יוחנן מאן תנא סדר יומא ר"ש איש המצפת הוא, ומכיון שבירוש' שם נאמר: א"ר יוחנן תמיד דר"ש איש המצפה היא, ומכיון שרחוק שר' יוחנן יתקן דברי רב הונא—קרוב שציל למעלה בבבלי: א"ר יוחנן מאן תנא תמיד ונשתכש „רב הונא” מחקר דבריו לקמן ש"ז מ"ז א', וכן נראה ברש"י.

אבל אי-אפשר כלל לומר—כדעת מבקרו של הופמן¹—שעדותן של האמוראים הנוכרים נאמרה רק למשנה זו (פ"ו מ"א ומ"ג) שאנו עוסקים בה, או (כדבריו הוהירם) ל"משניות סתמות רבות", ולא לכל המסכת, כי התלמוד הלא הקשה, כמו שהזכרתי, על עדות זו—ממשנת תמיד פרק ד' מ"ב, שאינה כדעת ר"ש איש המצפה שבתוס' ובחסים. ומה טעם לשאלה כזו אם עדותם זו נאמרה רק למשנה ידועה ולא לכל המסכת? וכי מוצאים אנו כזה אצל "סתם סתניתין ר"מ" (שההכח הנו מדמה לו ענין שלנו)?!

ר"ש איש המצפה, הוא הנוכר בפאה (פ"ב מ"ו), "שנא לפני רבן גמליאל (הוקן!) ועלו ללשכת הגזית ושאלו"; בשעת מעשה זה היה ר"ש צעיר לימים אבל היה בכל-אופן עד סוף ימי הביית.¹

IV. מדות—מן ה"ממונים" שחיו במקדש באותה שעה נזכר בה (ל"שכת") פנהם המלביש (פ"א מ"ד).

וכעדותם של רב הונא ור' אבהו (בבלי יומא ט"ז א' וירוש' יומא שם): "מדות—דר' אליעזר בן יעקב היא", הוא ראב"י הראשון, שהיה גם אחרי התורבן, חיבורו של ר' אליעזר בן הורקנוס. והתלמוד (יומא שם) מביא ראיה מכרעת לעדות זו ממדות פ"ב מ"ה:

מערבית דרומית—אמר ר' אליעזר בן יעקב—שכהתי מה היתה משמשת.

וכן בפ"ה מ"ד:

לשכת העין—אמר ראב"י—שכהתי מה היתה משמשת,

שהרי מכאן יוצא מפורש שכל התיאור של פניו לקוח ממשנת ראב"י, ועל-כן חוסיף רבי כאן במאמר מוסגר "אמר ראב"י" כדי להראות שהגוף הראשון "שכתתי" הוא מלשון ראב"י, שהשתמש במשנתו, וכדי להקביל לו דברי אבא שאול (ע"פ מקור אחר ישן) שהוסיף רבי בשני המקומות.

כי אם "אמנם מדות דראב"י היא", אבל—כדברי ר' יוסי בר' בון שבירוש' שם— "לא כולה אלא מילין דצריכין לרבנן" ודברים שלא היו "צריכים" להם ולא היו מסכימים להם—לא הביאו, וגם הוסיפו בה כמה דברים (ר' מ"ז ר' יוסי (פ"ב מ"ב) א"ר יוסי (פ"ג מ"א), אמר ראב"י צ"צ (פ"ג מ"ח), רבי (פ"ג מ"ד)).

(1) כספרו הנוכר ע' 120.

(1) ואשר לא נזכר "רבן גמליאל" בשם "הוקן" אינו מוכיח כלל שהוא ר"ג דיבנה (כדעת גינצבורג שם) שהרי קרוב מאד ש"מעשה" זה לקוח ממקור הקדום לרבן גמליאל דיבנה, ובשעה זו לא נקרא עוד ר"ג הראשון בשם "הוקן".

(2) מדות פ"ב מ"ב: ויש אומרים, נמצא בחוס' יומא פ"ב ד' בשם ראב"י, וכן

וכך הוסיפו במדות פ"ב מ"ו: וי"ג השתחויות היו שם וכו' (עד סוף המשנה), שהיא לקוחה כולה ממשנת שקלים פ"ו מ"א ומ"ג: וי"ג השתחויות היו במקדש (בתוס' שקלים פ"ב י"ז צוק': שם!)... והיכן היו משתחוים ארבע בצפון וכו' כנגד שלשה עשר שערים וכו'. ומכיון שידעו אותם התנאים שיעקר משנה זו של שקלים—משנת אבא יוסי בן חנן (תנא שחיה בסוף ימי הבית) היא הביאזה בשמו: אבא יוסי בן חנן אומר (כלומר שבשקלים שנוי) כנגד וכו', אבל העתיקו משקלים גם את המאמר של ראב"י שנכנס שם בתוך משנת אבא יוסי: ראב"י אומר בו המים מפכים וכו'!).

והמוכח (ר' יהודה?) במדות לקח כל המשנה כמו שהיא בשקלים וסיפחה לכאן בסוף הפרק—כדי להשוותה עם מדות פ"ב מ"ג.

ואמנם משנת שקלים חולקת על משנת מדות; א) על מדות פ"ב מ"ג: וי"ג פרצות היו שם וכו' וגזרו כנגדם י"ג השתחויות ב) על פ"א מ"ד: שבעה שערים היו בעזרה וכו' שבמזרח שער נקנור ושתי לשכות היו לו וכו', וזו מהאימה לתוס' שקלים פ"ב ט"ו: שבעה אמרכלון מה היו עושין שבע מפתחות עזרה בידן (ועי' גם תמיד כ"ז א').

והדבר צריך להתבוננות מיוחדת, שגם רבי יהודה מבקש אחרי פתרון לסתירה זו שבין מדות לשקלים.

תוס' שקלים פ"ב י"ז: שלש עשרה השתחויות היו שם ר' יהודה אומר כנגד שער השתחואה וכנגד פירצה שהייתה.

כלומר, "השתחוויה" שבמדות פ"ב מ"ג היא, "שתייה" ה"השתחוויה" שבשקלים היא השתחוויה ממש (פישוט ידים ורגלים)—פירוש מסוג הפירושים של האמוראים האחרונים בסתירה שבין משנה למשנה ומשנה לברייתא: לא קשיא כאן... כאן....

[וכך מנסה ר' יהודה להשוות בין מדות ותמיד, למשל מדות פ"א מ"ו: שנים שערים היו לבית המוקד וכו' ואחד פתוח לעזרה, שאינו מתאים למשנת תמיד פ"א מ"ג (נטל את המפתח ופתח את הפשפש ונכנס מבית המוקד לעזרה), ובא ר' יהודה ופירשו: (מדות שם) א"ר יהודה זה שהיה פתוח לעזרה פשפש קטן היה לו וכו'?).]

בבבלי יומא ל"ח אבל בירוש' יומא מ"א ע"א: חני בשם ר' ליעזר נחשתן, אפשר שראב"י עצמו הביא את רעתו של חברו ר"א אבל קרוב שהיא תוספה מאוחרת של תנאים אחרונים. ע"ד זכרון ראב"י במדות עי' גם קרוכמל, מונח"ז שם.

(1) ולמה נקרא כו' ראב"י אומר וכו'—גם בתוס' סוכה פ"ג ג' למשנת סוכה פ"ד מ"ט: שער המים!

(2) וקרוב שרבי השתמש במדות גם במשנת ר' יהודה (ששנת מושנת ר' אליעזר

אבל הירו שלמי בשקלים שם (רף מ"ט סע"ד) פירשסתירה זו שבין מדות לשקלים ברוח בקורת-מקורות אמתית: מתניתין [דאבא יוסה בן הנין] דאבא יוסה בן הנין אמר כנגד שלשה עשר שערים ברם כרבנן שבעה שערים היו בעזרתה. על דעתן דרבנן איכן היו השתהויות הללו, כידתנינן תמן ושלש עשרה פרצות היו בו שפרצום מלכי יוון חורו וגדרום וגורו כנגדן שלש עשרה השתהויות. ובעל מדות שלנו השתמש גם בתמיד (פ"א מ"א-תמיד פ"א מ"א, פ"א מ"ח-תמיד שם, פ"ג מ"ה-תמיד פ"ה מ"ב, פ"ד מ"ב-תמיד פ"ג מ"ו) והוסיף עליה דעתו (עי' מונה"ז שם), ואפשר שכמה מן הדברים שלוקחו מתמיד (כמו פ"א מ"א ופ"א מ"ח) נוספו בה על-ידי התנאים הסאוחרים.

אמנם כן "מדות דראב"י היא" — אבל "לא כולה אלא מלין דצריכין לרבנן". אבל אי-אפשר כלל לומר — כדעת מבקרו של הופמן — שעדותו של רב הונא למדות נאמרה רק לאותה משנה סתמית (מדות פ"א מ"ו) ולא לכל המסכת וסידורה; שהרי התלמוד ביומא שם מביא, כאמור, ראיה לעדות זו מלשון מדות פ"ב מ"ה: אמר ראב"י שכחתי (שכחתי גם בפ"ה מ"ד!) והתלמוד מסייע לעדות זו משורת שלמה של משניות בפ"ב, שהן חולכות בשיטת ראב"י. ומה טעם לכל הראיות האלה אם אין הכוונה לכל המסכת וסידורה אלא לחלכה אחת וזוהי בפ"א? ומה נעשה בירוש' יומא, שאינו מזכיר כאן שום הלכה ושום משנה ממדות אלא מסמך לדברי ר' יוחנן על תמיד דרך אגב דברי ר' אבהו על מדות: מדות דראב"י היא?!

על-כרחך איפוא עליך לומר, שהכוונה למסכת מדות וסידורה ולא למשנה אחת סתמית, או משניות ידועות סתמיות.

והאָמנם אין הלשון והסגנון הארכאי שבתמיד ומדות והדומות להן מוכיח כלום? אם הכל נמסר על-ידי בתי התנאים האחרונים ובעינורות קבלתם — למה איפוא דוקא אלה, דוקא הלכות ומסכות יהודות בולטות וניכרות ומתייחדות בלשונן וסגנונן? למה נשמרה עתיקותן של אלה ולא של הלכות ומעשים ישנים אחרים? על-כרחך איפוא עליך לומר, שאלה נלקחו בלשונם ממש ממשנה שהיתה מסודרת וכתובה בענין זה.

ובזה אנו באים להלוקת-המקורות.

המקורות השונים שבמשנה ניכרים על-ידי כמה סימנים¹:

חוס' זכחים ספ"ב, בכלי מנחות י"ח א'), ואפשר שמפני-כן רצה רב אדא בר אבהו (יומא ס"ד א) לומר "רבי יהודה היא", אלא שדחו דבריו.

1) כ"ה בכ"י לידן ובשרידי הירושלמי.

2) עי' גם אלבעק. עי' 14 והלאה.

(א) סדר ההלכות שבמשנתנו (אין סדר סדר למשנה).

כמה דברים באים במשנתנו שלא במקומם העיקרי, בין שהם באים במסכת אחרת דרך אגב ולא במסכת המיוחדת להלכות אלה ובין שהם באים באותה מסכת בשני מקומות רחוקים ונפרדים זה מזה.

כך למשל עירובין פרק י' כולו מקומו במסכת שבת (תוס' עירובין צ"ה א' ד"ה המוציא). וכן למשל דיני יין-נסך שנשנו במסכת ע"ז פ"ד מ"ה — פ"ה מ"א שייכים באמת אחר פ"ב, אלא ששני מקורות הם. וכן אותן ההלכות שנאמרו בשבת פכ"ב מ"ד ומ"ה על-דבר רהיצה והמין מקבילות ושייכות לפ"ג מ"ד ומ"ה, הלא תראו, שהתוספתא פ"ג ו' — ב' מקבילה לפכ"ב של המשנה!
(ב) סתירות וכפילות.

יש דברים שהם סתם במקום אחד ומחלוקת במסכת אחרת, סתם ואח"כ מחלוקת בשתי מסכות, שכבר העיר עליו התלמוד (ב"ק וע"ז שם). ויש סתם ואח"כ מחלוקת במסכת אחת מפרק לפרק, כמו למשל:

חלה פ"א מ"ט: החלה והתרומה — ואין ניטלין מן הטהור על הטמא אלא מן המוקף. אבל בסוף פ"ב, מ"ח, מחלוקת:

ר' אליעזר אומר [החלה] נטלת מן הטהור על הטמא וכו', והכמים אוסרין, מפני שכל פ"ב לקוח ממקור אחר.⁽¹⁾ ובתוס' שונה סדר ההלכות במבשנה (מ"ז של פ"ב היתה לפני התוס' אחרי מ"ה של פ"א, ע"י שם פ"א ו', ואחריה מ"ג סיפא ואחריה מ"ח, ע"י שם ט' — י').

וכן בעירובין פ"ג מ"א סתם: בכל מערבין ומשתתפין וכו', אבל בפ"ז מ"י: בכל מערבין וכו' דברי ר' אליעזר ר' יהושע אומר כבר הוא עירוב.

אבל פ"ז מ"ז — פ"ח מ"ב לקוח ממקור אחר וכשאתה מעיין בתוס' אתה רואה ששנו בה ראשונה (בפ"ט א' — י"ב) ענין שלנו (במה וכיצד מעברין) ואחריו הדברים המקבילים למשנתנו פ"ז א' — ה'! והרבה כאלה.

ויש דברים שנשנו בשני מקומות סתם והם סותרים זה את זה, בין שנשנו בשתי מסכות ובין במסכת אחת.

הסתירות ממסכת למסכת רבות וכבר העיר על הרבה מהן התלמוד (למשל יומא ט"ז ב', הגיגה כ"ו א', ועוד).

(1) בפ"ד מ"ז: שחלת דמאי נטלת מן הטהור על הטמא וכו', אבל גם חלה פ"ד מ"ב מתנגד לפ"א מ"א (ע"י ירוש' שם, ג"ז ב' ונ"ט ע"ד). ופ"א מ"ג (ומעשר שני) כחכמים דר"ב (ע"י פסחים ל"ז ב' — ל"ח א' ותוס' כאן), מ"ד (וחמדובע) כה' יוסי ור"ש בתוס' טבול יום (ר"ש טבול יום פ"ג מ"ד) ו — ס"ב מ"א כרברי ר"ב אבל ר' יהודה ור' יוסי מחליפום (ירוש' נ"ח ב').

וישנן סתירות מסתם לסתם באותה מסכת, וגם בהרבה מאלה כבר הרגישו האמוראים ויישבון בדרך בקרת—המקורות. למשל:

(1) יומא פ"א מ"ב (ופ"ג מ"ד): ומקטיר את הקטורת ומטיב את הנרות סותר לפ"ב מ"ג—מ"ד, ועל-זה כבר העיר ר' יוחנן בירוש' (שהוזכרתי למעלה): תמיד דר' שמעון איש המצפה היא, כלומר שמשנתנו ביומא פ"ב מ"ג—מ"ד לקוחה מתמיד פ"ג מ"א ופ"ה מ"ב (וכך לקוח גם יומא פ"ג מ"א מלה במלה—מתמיד פ"ג מ"ב). ולפ"ב מ"ג אמרו גם בתוס' יומא פ"א י"ג (שהוזכרתי): אילו דברי ר' יש איש המצפה.

וכזה ומעין זה פירשו סתירה זו גם בבבלי יומא (י"ד ב') אלא מפני שהם לא מתמיד פ"ג מ"א הקשו אלא מתמיד פ"ו מ"א ומ"ג—לא הרגישו על-כן בזה כי פ"ב מ"ג—מ"ד לקוח מתמיד. אבל מצאו בריתא שיש בה מחלוקת אבא שאול וחסמיים בענין זה ובאו ופירשו שפ"ב מ"ג—אבא שאול הוא (שדעתו כדעת תמיד). בעל יומא השתמש אפוא בתמיד והעתיק דבריה בלשונה ממש, אע"פ שישנן במשנה זו דברים המתנגדים לדעתו בסדר הטבת הנרות וקטרת.

סתירות מעין אלה שיוסדו במקורות שונים גם במקום אחר, כמו:

(2) סוכה פ"ג מ"ג ההולק על פ"ד מ"ד. וכבר העיר הבבלי על סתירה זו דרך אגב (סוכה מ"ג א'): דתני הדא (פ"ד מ"ד) יו"ט הראשון של חג שהל לחיות בשבת כל העם מוליכין את לולביהן להר הבית ותניא אידך (פ"ג מ"ג) לבהכנס שמע מינה כאן בזמן שביהמ"ק קיים כאן בזמן שאין ביהמ"ק קיים¹).

כלומר: שני מקורות הם, שכן בפ"ד מתחיל דין לולב מחדש: מצות לולב כיצד, ומשנה י"ג בפ"ג אינה יודעת כלל מה שנאמר בפ"ד מ"ד ומן התקנה שהתקינו שיהא כל אחד ואחד נוטל בביתו²,

אלא שכל פ"ד—פ"ה, שאין להם כל קישור וחיבור עם מה שלפניהם—מסקור אחר הם, ממשנה שנסדרה בעיקרה בזמן הבית, ועל-כן היא מדברת ממעשים השייכים לביהמ"ק בלשון הווה: בילגה לעולם חולקת ברום וטבעתה קבועה וכו'²).

משא"כ פ"א—פ"ג מאספה אחרת מאוחרת הם.

(1) החירוק השני, שם מ"ד א': כאן במקדש כאן בגבולין, רוחק הוא, ומכשנה י"ד נראה שבזמנו של ר' יוסי היו נוטלין לולב בשבת ביום ראשון.

(2) דברי ר' יהודה בפ"ד מ"ה ומ"ט ופ"ה מ"ד ומ"ה, ר' אליעזר בפ"ד מ"ה, ור' יוחנן בן ברוקא בפ"ד מ"ו—נוספו אח"כ בתוך המשנה הישנה.

מעין זה הן הסתירות שבין כלים פכ"ד לשאר כלים: פכ"ד זה כבר ניכר כנוף זר בכלים ע"י הספורות ספורות (ג'... הן: 1) טמא מת (2) טמא מדרס (3) טהור מכלום), יש בו כמה דברים שכבר נשנו בכלים במקומות אחרים, ויש בו גם כמה סתירות לשאר כלים.

שנים מהן אני מוכיר כאן.

(א) כלים פכ"ד מט"ו: ג' פרקלינין הן של צדי חיה ועוף טמא מדרס של חגבין טמא טמא מת ושל קייצין («מלקטי קוצים») טהור מכלום, — סותרת לפכ"ו מ"ג: והפרקלימין טהורין וכל בית אצבעות טהורות חוץ משל קייצין. הרע"ב ולפניו הר"ש הגיהו כאן מה שהגיהו (פרקנימין, פרקמינין) ופירשו: חיתול פדחת, אבל כבודם במקומם מונח, גם העניין וגם הנוסחאות (פרקלימין, פרקנימין, בכלום) מתנגדים לדבריהם; ביונית περιουήμιον מצחה.

אבל פתרונה של חידה זו מפורש בתוס' כלים ב"ב פ"ב י"א: ר' יוסי אומר כל הפרגלינין טהורין וחכמים אומרים שלשה פרגלינין הן של צדי חיה טמא מדרס וכו'.

חסם משנת כלים בפכ"ו מ"ג היא איפוא ככל סתם כלים (גרוברט R. E. J. חל"ב ע' 200) — משנת ר' יוסי, ופכ"ד הוא משנת — «חכמים» (ר"מ).

(ב) כלים פכ"ד מט"ו: ג' סבכות הן של ילדה טמאה טומאת מדרס של זקנה טמאה טמא מת וכו', — סותרת לפכ"ח מ"ט: של זקנה טמאה משום מושב (ובמקום «ושל — כלומר «סבכה» של — יוצאת החוץ», נשנה שם: חלוק של יוצאת החוץ העשוי כסבכה).

וגם כאן שנו בתוס' שם פ"ב י' (לפני הפיסקא שלמעלה): שלש סבכות הן של זקנה טמאה מדרס ושל ילדה טמאה טמא מת, נקרעה ואינה מקבלת רוב השער טהורה מכלום, וזו האחרונה נשנית בפכ"ח שם מ"י: סבכה שנקרעה וכו'. התוס' מתאימה איפוא למשנת כלים פכ"ח, ולקחה לנכון ממשנת ר' יוסי, מפרק שהקביל לפכ"ד שלנו (ועוד כמה דברים נאמרו בענין זה בתוס' שם המתאימים למשנת ר' יוסי, אלא שא"א לי להאריך בזה כאן).

ויש שנאמרו בשם הנא או בית-תנאים בשני מקומות דברים שאינם בשיטתם ודעתם של אותם התנאים, «מוחלפת השיטה», מחלפא שיטתיה» (עי' ביהוד יבמות ק"ד א' וירוש' שם פ"ב, י"ב ע"ד).

וישנן סתירות במשניות סמוכות זו לזו, בין הראשונה לשניה ובין רישא לסיפא, חלק אחד של ההלכה נשנה על-פי שיטה אחת וחלקה השני ע"פ שיטה אחרת, סתם אצל סתם אבל «מי ששנה זו לא שנה זו», «שני תנאים שנו אותה».

הנה לרומא חלה פ"א מ"ו: המעיסה (המין לתוך קמח¹) ב"ש פוטרין
וב"ה מחייבין

אבל בספא:

החליטה (קמח לתוך חמין) ב"ש מחייבין וב"ה פוטרין.

והנה אין בכל-אופן כל יסוד לחלק ביניהן לענין חלה², וכבר אמרו בירוש'
חלה שם (נ"ח א): שני תלמידים שנו אותה, ובבבלי פסחים (ל"ו ב): מי
"ששנה זו לא שנה זו", מי ששנה "המעיסה—ב"ה מחייבין" שנה גם בחליטה כן (זה
וזה לחיוב" כדברי ר' ישמעאל בר' יוסי בשם אביו, ללשון אחד בבבלי שם).
ואמנם כן, משנת עדיות מקיימת עדותה זו של האמוראים (ר' הושעיא רבא,
ריב"ל, ר' יוחנן ושמואל).

כי בפ"ד דעדיות נמנו כ"ד (כ"ג)³ דברים מקולי ב"ש, ואלה לוקחו מסשנת
ר"מ, כעדותו של ר' יוחנן בירוש' (ביצה פ"א, ס' ע"ב ועוד). ואחרי אלה נוספו
בפ"ה בשם ר' יהודה, ר' יוסי, ר' שמעון ור' אלעזר עוד כמה קולי ב"ש
שלא מנאם ר"מ, מפני שהשבם בין חומרי ב"ש.

ובין קולי ב"ש שהוסיף ר' יוסי (פ"ה ס"ב) נמנה: המעיסה ב"ש פוטרין
וב"ה מחייבין—רישא דחלה.

רישא היא איפוא ר' יוסי וספא—ר' מאיר, התנא של פ"ד דעדיות ששנת
כאן ב"ש לחומרא. והרבה כאלה.

אלא שכראי להוכיח עוד את הסתירה שבין המשניות הסתמות במעשר שני
פ"ה (מ"א—מ"ה ומ"ו) ואת הסיפור המסופר עליה בירושלמי (שם נ"ה ע"ד), כי ממנו
נראה יחסו של רבי עצמו למין סתירות כאלה.

במע"ש פ"ה נשנו המש משניות זו אצל זו, בג' הראשונות (א'—ג'): כרם
רבעי, ובשנים האחרונות (מ"ד ומ"ה), וכן במ"ו. נטע רבעי; לפי שלש משניות
הראשונות רבעי נהג רק בגפנים (כרם) ולא בכל אילן ולפי שתי האחרונות בכל "נטע".
והנה מ"ג של מע"ש נשנית כולה בעדיות פ"ד מ"ה (משנת ר"ס!),
ולעומת זאת מ"ד דמע"ש היא—משנת ר"ש, כמו שכבר העירו עליה בירוש' שם
(פ"ה, נ"ו ע"ג) מטעם אחר, והיא גם סתם ספרי תבוא פ"ג ש"ג, שהוא כידוע—ר'
שמעון. ר"מ שונה איפוא: כרם רבעי, ר"ש: נטע⁴.

(1) גם בבבלי כ"ו א"פ: המעיסה מוגלשין שעי"ג קמח החלסה קמח שעי"ג מוגלשין,
מתאים לירושלמי.

(2) בירוש': איחא חמי וכו'.

(3) הכ"ד נוסף בתוס' עדיות סיב ב' (ירוש' נזיר ס"ד, נ"ג ג').

(4) וזו הלוייה (כדברי רא"ג, אורשופט 183) גם במחלוקת שלענין חורה מערכי המלחמה, ראב"ד.

אבל רבי עצמו ור' שמעון בנו סוברים שאין רבעי נוהג אלא בכרם (ברכות ל"ה א'). אך ר' חייא שנה (בספרא ובברייתא שלו, שנמשכה אחריה בזה גם התוס'): נטע כששאלו איפוא בני ר"ה ("זוגא" 1) את רבי על נוסח משנת מע"ש: מה ניתני כרם רבעי או נטע רבעי, השיבם רבי: צאו ושאלו את ר' יצחק הגדול (ר' יצחק בר אבדימי תלמיד רבי) שבדקתי ובחנתי לו כל המשנה; יצאו ושאלו לו ואמר להם הראשונים (הראשון, קרמ"א) "כרם רבעי". והאחרונים (האחרון, תינינא), "נטע רבעי".

כי לא דעת עצמו שנה רבי כאן אלא מסר את המקורות השונים זה אצל כמו שהם במקורם.

כי אם אמנם משנת רבי לפנינו אבל לא תמיד הכריע רבי במשנתו את ההלכה על פי דעתו הוא, אלא כמה משניות נשנו על פי דעת החולקים עליו, אע"פ שישנן גם כמה וכמה משניות שנשנו סתם על פי דעת עצמו, ולא עוד אלא שיש ששנה במשנתנו סתם או מחלוקת-תנאים על פי הכרעתו הוא, שהכריע "נראין דברי פלוני ב— ודברי פלוני ב—" (הולין פ"ח מ"ג ותוס' שם פ"ח ו' ובבלי ק"ט ב'; נגעים פ"ב מ"ד ותוס' שם פ"א ח'), או שכלל שתי תשובות שונות ב, "אמרו לוי" (כלים פ"ח מ"ב), מפני שלדעתו "היא תשובת ר' פלוני והיא תשובת ר' פלוני" (תוס' שם פ"ו ד').

אמצעי-עזר להלוקת-המקורות הן:

א) התוספתא והברייתות, שהן מביאות לפעמים קרובות את משנתנו בשם אומרה (כאותה של כלים פכ"ד), או שמביאים חלק אחד בשם פלוני וחלק שני בשם אחר (כאותה של יבמות פ"ג מ"ד ומ"ה ותוס' פ"ג ה', עי' בבלי ק"ה ב'), או שהתוס' מביאה במקום משנתנו — משנה סתמית החולקת, משנת ר' יוסי נגד משנת ר"מ שנסקעה במשנתנו (כאותה של שבת פ"ו מ"ח אנקטמין טהורים ותוס' שבת פ"ה ב', שהיא מתאימה למשנת כלים פט"ז מ"ד²) ומשנת ר"מ נגד משנת ר' יוסי שבמשנתנו. ויש שכבר סדר ההלכות בתוס' שאינו מתאים לסדר המשנה, מוכיח על מקורות שונים שבמשנה (עי' לעיל).

ב) עדויות האמוראים בבבלי וירושלמי, וביחוד עדותם של האמוראים הראשונים כר' יוחנן ורב הונא, ופירוש שני התלמודים.

אומר: כרם מנטש וחכ"א — אחר הנוטע כרם ואחר הנוטע חמשה אילני מאכל כו' (סופה פ"ח מ"ב).

1) "זוגא" הם בני ר"ח, התאומים יהודה וחזקיה, כמו שבירתי דבר זה, וכל הענין בכלל, בספרי שבכ"ו "מבוא לנוסח המשנה".

2) עי' "התקופה" פסר י"ג ע' 510.

ואל נא תקילו בעדותם ובשיטתם של האמוראים לחקר מקורות המשנה ולחקר נוסחאותיה; כמה וכמה פנינים של בקורת אמתית ושל הבנה עמוקה שקועים בהם, אלא שצריכים להתעמק בדבריהם חושב כדי לדלות פניניהם ולבוא לסוף דבריהם.

* * *

כאלה וכאלה הן הפרובלימות של המדע התלמודי. הרבה יותר ממה שהצעתי לפניכם חסר לנו. עדיין לא הספקתי לדבר על הפרובלימות של התוספתא הדומות לאלה של המשנה, ועל אלה של מדרשי-ההלכה, חקר מקורותיהם, קיבוצם ושיטתם. עדיין לא הספקתי לדבר על התלמוד, הבבלי והירושלמי, בין בנוגע לנוסחאותיו ובין בנוגע למקורותיו, עדיין לא הספקתי לדבר על הפרובלימות של הליקסיקון התלמודי: של לשון המשנה (המשנה, הברייתות ולשון האמוראים העברי), של לשון התלמודים הארמי (הבבלי—בהשוואה לאשורית מנדעית ופרסית והירושלמי—בהשוואה לסורית של א"י, שומרנית, נבטית ותדמורת) ושל לשון הגאונים; על לקסיקון לסדר-הדורות (למשנה וברייתות מצד אחד ולבבלי וירושלמי מצד אחר). ואחרון חביב על ספרותן של הגאונים, המקור הראשי להבנת התלמוד הבבלי, רוחו ומגונו, כהשאלות, החלכות הפסוקות והגדולות, ועוד.

„מרבנים צרכי עמך ודעתם—קצרה“, ויהי רצון שלא תקצרנה ידינו ולא תכוב תקותנו.

כתבות מבתי-כנסיות עתיקים בארץ-ישראל.

בשנת 1920 הוצאתי לאור בספרי (שכתוב גרמניה): Jüdisch-Palästinisches Corpus Inscriptionum מצד 66 עד 85; 100—104 כשמונה-עשרה כתבות עתיקות מבתי-כנסיות בא"י. מאז עד היום עלה ביד החקירה למצוא עוד מספר חשוב של כתבות מעין אלה שהיו ידועות לפני. הכתבות הופיעו במקומות שונים וכדי לאספם אל מקום אחד, כדי שתהינה לפני הקהל העברי, שכמעט שאין לו שום ידיעה על הדוקומנטים החשובים האלה. אמנם לא זהו הטעם היהודי, שהייתי און לבקשת תלמידי, לתת פה בקצור את תוצאות חקירתנו באחת הסמינריות שערכנו בומן הקיץ תרפ"ה; לפי דעתי עלה בידך, לתאר פה את קו ההתפתחות בסגנון הכתבות האלה החל מתקופת המשנה עד תקופת הביזנטים מומן הבית אין ביריני רק כתובת אחת יונית (1) ואולי אחת ביונית ועברית (3) ובנוגע לאלה אי-אפשר לדבר על התפתחות הסגנון. אמנם מהמאה השניה ולהלן יש ביריני חומר חשוב שעל פיו אפשר כבר להביע משפט זה: קדמונינו בתקופת המשנה השתמשו בכתבות בתי-הכנסת בשפת המשנה, העברית המדויקת ובאי-אלו בטויים מן התנ"ך; אחרי-כן, בהתגברות הארמית, באה ההשתמשות בשפה זו: ראשונה אנו מוצאים רק ברכות או הזכרות קצרות, אחרי כן הרחיבו את הדבור במקצת, לבסוף באו נוסחות ארוכות בעלות שורות אחדות, — ובאחרונה אנו רואים גם את השפעת הכתבות היוניות והלטיניות המאוחרות בסגנון. כתבת אחת ארמית (18) וכתבת אחת יונית (27) מראה תוארים הלקוחים מחיי החברה שבתקופת ביזניץ בא"י. הושבני שתוצאות אלו חשובות הן, כדי לקבע על ידן את זמן הכתבות — לכל הפחות לפי התקופות — שעתידות בטה להתגלות בארצנו.

כתבות שלא מצאתי בהן שום אחיזה לקביעת הזמן, שמתו באחרונה. — בסוף האוסף תבאנה שתי רשימות: (א) של שמות פרטים, (ב) של מקומות מוצאתיהן של הכתבות. ספחתי הערות ומראה-מקומות לאוסף זה, אמנם מסבות טכניות הוכרחתי לקצר במקום שהיה אפשר להאריך.

1. במשך הפירות R. Weill בשנת 1914 בצד מורה-דרום ירושלים, במקום העופל, נמצא לוח-אבן עם כתבת יונית בעלת 10 שורות. הוא מונה כעת בבית-הנכאת הממשלתי בירושלים והכתבת שעליו נעשה מפורסם בשם: „כתבת תיאודוטוס“. בנוגע לכתב היוני סוברים המומחים לדבר שאפיו כמו של הכתב שעל לוח האוהרה שעמד

בעורת בית-המקדש. ומכיון שאחרי חרבן הבית לא ישבו עוד יהודים בירושלים הרבה מאות שנים, אין ספק שבה"כ, שעליו מוסבים דבריה, נבנה עוד בוסן הבית, ובכך הכתבת הזאת היא העתיקה שיש עד היום בידנו מבתי-כנסיות של א"י:

(בתרגום עברי):

תיאודוטוס בן ופינוס כהן	Θ[ε]λόδοτος Ουεττήγου, ἱερέως καὶ
וראש-כנסת בנו של ראש-כנסת,	ἀ[ρ]χιουσνάγω γος, υἱὸς ἀρχιουσναγώ-
בן-בנו של ראש-כנסת, כנה	γ[ο]υ, υἱωνὸς ἀρχιουσν[α] γώγου, ὄχο-
את בית-הכנסת לקרות	δόμησε τὴν συναγωγ[ή]ν εἰς ἀν[άγν]ω-
בתורה וללמוד את המצות;	σ[ι]ν νόμου καὶ εἰς [δ]ιδαχ[ή]ν ἐντολῶν, καὶ
ואת האכסניה ואת החדרים ואת	τ[ό]ν ξενῶνα, κα[ὶ] τὰ δώματα καὶ τὰ χρη-
כלי-המים למלון לצרך	σ[τ]ήρια τῶν ὑδάτων, εἰς κατάλυμα τοῦ
השתמשות האורחים. — מה	ς [χ]ρήζουσιν ἀπὸ τῆς ξέ[ν]ης, ἣν ἐθεμε-
שיסרו אבותיו	λ[ί]ωσαν οἱ Πατέρες [α]υτοῦ καὶ οἱ πατε-
והוקנים וסימונידים.	σ[τ]ῆτεροι καὶ Σιμων[ί]δης.

אף אחר משמות האנשים הנזכרים בכתבת המעניינת הזאת לא נמצא במקורותינו, על-כן א-אפשר לדעת, מאיזה מקום או מאיזו מדינה היו מיסדי ובנוי בית-הכנסת הזו בירושלים. אמנם ברור, שהיו הם בני הויץ-לארץ (אפשר מרומי או מאלכסנדריה?). ידוע שבני חו"ל בנו להם בתי-כנסיות בעיר הקדושה בעשרות השנים האחרונות של בהמ"ק. — תיאודוטוס היה בנו ובן-בנו של ראש-כנסת. ראוי להעיר בענין זה על דברי הספרי (דברים קס"ב): „הוא ובניו — שאם הוא מת, בנו עומד תחתיו; ואין לי אלא זה בלבד — מנין לכל פרנסי ישראל שבניהם עומדים תחתיהם, ת"ל הוא ובניו בקרב ישראל — כל שהם בקרב ישראל, בנו עומד תחתיו." ראש-הכנסת אחר מ. פרנסי-ישראל הוא, ולחלף נמצא לראש-הכנסת את התואר „פרנסה" (24).

תעודת בית-הכנסת תתואר פה (שורה 4—5) במלות: „לקרות בתורה וללמוד את המצות" — מה שמהאים לדברי ההלכה בנוגע לבתי-כנסיות: „...קורין ושוניין ודורשין בהן", וכמו-כן יש להשוות את מעשה-השלחים י"ג ט"ז.

לבית-הכנסת שייכה גם „אכסניה" ובה חדרים (= „בתים" בכתבת), דבר שיש לו זכר גם בתלמוד. כן יש להראות גם על דברי ר' יהודה הירושמי בנוגע לבית-הכנסת הגדול של אלכסנדריה: „...כדי שיחא אכסנאי בא ומטפל לאומנתו ומשם היתה פרנסתו יוצא[ה]". אצל בית-הכנסת עמדו כלי-המים לרחיצה ולטבילה — דבר שהיה נהוג כדי לעלות אל הר-הבית בטהרת הגוף. עוד בוסן מאוחר אנו מוצאים בבית-הכנסת של בית-שאן „גורנה" — ספל לרחיצת ידים ורגלים, וכדי להזכיר שאף היום יש בפרוודור של כל בית-כנסת „בזר" לרחיצת הידים. אמנם גם שרדי „סקה" על-יד בית-הכנסת נמצא בכפר-כנה (18).

2. הכתבת היהודית שאפשר לקבע את זמנה בדיוק, גם היא כתובה יונית. היא נמצאת בין חרבות בית-הכנסת של קציון בגליל העליון והיא הוקדשה לכבוד הקיסר ספטימיוס סירוס ומשפחתו בשנת 197:

(להשועה אדוננו
 המושל היהודי
 הקיסר וכו'
 (בן) פֶּרְטִינְקֶס וכו' (ולתשועה) א.
 וכו' בניו... מבית כנסת
 של היהודים".
 מצד שמאל של הכתבת יש עוד המלות לכבוד הקיסרית:
 και 'Ιουλίας Δόμνης Σεβ[αστιῆς]

Υπὲρ σωτηρίας τῶν κ[α]τ[ε]στ[η]μένων
 ἡμῶν αὐτοκρατόρων
 Καισάρων Α. Σεπτ. Σεουή[ρου]
 Εὐ[ε]ρε[β]ο[υ]ς Περτ[ί]νακος Σεβ[ασ]τοῦ καὶ
 Αὐ[γ]ου[στ]οῦ Α[υ]γ[ο]στ[ου]σε
 ἱν[ο]υ [καὶ] Α. Σεπτ. Γ'έτα υἱῶν αὐ[τοῦ] ἕξ
 εὐ[χ]ῆς 'Ιουδαίων

3. בין חרבות אמאוס (עמואס) — עיר של פלך בזמן הבית ואהרי-כן עוד הרבה מאות שנים מקום של תלמידי חכמים — נמצאה על עמוד כתבת זו:

ברוך שמו
 (מצד אחד): ו לעולם
 Εἰς Θεός (מצד שני)

השאלה היא, איך לסדר את שתי הכתובות, כלומר: את איזו מהן יש לקרא ראשונה? — לפי דעתי עיקר הכתבת הן המלות היוניות הנמצאות כל-כך הרבה על גבי מצבות קברים, שהן סוף הפסוק הראשון של "שמע ישראל": "ה' אחד". ידוע, שעל הכרות האמונה באל יחיד ומוחזר זו עונה הקהל במלות: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". הברכה הזאת אמנם היא צורה קצת רחבה לברכות שנמצאו בספר תהלים ע"ב י"ט; "ברוך שם כבודו לעולם" פ"ט נ"ג: "ברוך ה' לעולם". בכתבתנו העמידו במקום שם הויה את המלה "שמו".

צורת האותיות העבריות של כתבתנו מראה כעין מעבר בין הכתב העברי העתיק ובין הכתב השומרוני; ומפני שמצאו באמאוס עוד שתי כתבות שבטח שומרוניות הן, הושבים לרוב שגם כתבת זו לא-יהודית, כי אם שומרנית היא. ש. רפאלי רוצה להביא גם ראיה מוחשית לדבר זה בפרסמו כתבות מעל קמיע אחד שנמצא בסביבת העיר שומרון: (מצד אחד) "אין כאל ישרון"; (ומצד שני): Εἰς Θεός βοηθὸν Μακαριανην (אל אחד הוושע את מרקיאני), ובכך פה על כתבת שומרנית ודאית אותו הבטוי העברי (והנצרי) הידוע! אמנם הפרש גדול יש בין שתי הכתבות! על הקמיע השומרוני יש פסוק מן התורה, שהיא קדושה גם לשומרונים, אבל על העמוד שבאמאוס יש פסוק מספר תהלים או יותר נכון: בטוי מסדר-התפלה של היהודים. גם שתי הכתבות האחרות השומרניות

שנמצאו באמאוס אינן מכלילת רק פסוקים מן התורה ואינן כי אם ברכה ליושבים בבית, בעוד שהכתובת שעל גבי העמוד היא הכרזה-דתית במלא מובן המלה. הויץ מזה: לפי האמת יש הפרש גדול גם בין הכתב שעל גבי העמוד ובין כתב השומרונים של שתי הכתובות, כאשר רואים ברור מהוך השוואה של התמונות באותו דף בספרו של The Samaritans: Montgomery (תמונות 4—6).

גם בתדמור נמצאו שני עמודי בית-כנסת ועליהם "שמע ישראל" ו"מלות אהדות שאחריו". אין ספק שאלה העמודים כמו העמוד של אמאוס, מבית-כנסת יהודי הם ונראה שמנהג זה, לכתוב על העמוד היה נהוג דוקא בין יהודי הויץ-לארץ. כי גם היהודים שכתבו על העמוד באמאוס את "ה' אחד" בשפה היוונית בטח יהודי הויץ-לארץ, הוי, שקראו את השמע בשפת ארצם הנכריה וכמו שאנו קוראים בתלמוד ירושלמי, שבקסרי שעל חף-הים קראו את השמע, "הלניסטיין" כלומר בשפה ההלניט — היוונית. שהכתבת נמצאה על עמוד מוכיה אולי גם כן שהיא יהודית, כי השיבות מיוחדת היתה לעמודי בית-הכנסת ומי שנכנס לבית-הכנסת היה עומד אחורי העמוד דוקא ומתפלל. גם על שני אמוראים גדולים יסופר שהם לא התפללו רק "ביני עמודי".

בנוגע לכתב שהוא דומה לכתב עברי-עתיק, אין מה להתפלל. אנו יודעים שהעם השתמש בכתב זה העתיק גם בזמן שספרי הקדש נכתבו כבר בכתב אשורי, ואולי דוקא הכתב העתיק הזה מוכיח שכתבתנו היא מתקופה קדומה, אפשר עוד בזמן הבית השני. כבר הזכרנו שאמאוס היתה עיר של פלך יהודי בזמן הבית, אבל גם אחרי החרבן ישבו שם יהודים, כנראה עד חרבן בית-תר. במאה הרביעית אנו מוצאים עוד אחד האמוראים במרחץ של אמאוס. אמנם באותו הזמן ידובר כבר על כותים שישבו שם.

4. גם כן על עמוד, שעומד היום במסגה הגדול של עזה, נמצאת כתבת זו:

(מנורה בעלת שבעה הקינים במסגרה,

כנראה של עלי-הדרס, ולמעלה, באמצע, האחרונה;

לימין המנורה שופר. לשמאלה בקבוק)

חנניה בר יעקב

(לולב)

ANANIA

(לולב)

YIQ IAKO

שני השמות, חנניה ויעקב, נמצאים במשך תקופת הבית השני והמשנה כל-כך הרבה, שאי-אפשר לחנות עליהם שום דעה בנוגע לזמן הכתובת. אמנם הכתבת בקצור לשונה הנמרץ מראה אולי על תקופה קדומה. להלן נראה שבתקופת המשנה והתלמוד

ובפרט בתקופה הביזנטית האריכו לרוב בכתבות ולכל הפחות כתבו איוו ברכה או „זכור לטוב“ לפני שם המנדב. — בעזה נמצא שריד של מצבה ועליה כתבת יונית שבה המלה $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\epsilon\upsilon\tau\eta\varsigma$ כלומר „זקן הכנסת“ פעמים. גם מהתלמוד הירושלמי אנו יודעים שישבו יהודים במאות הראשונות בעיר זו שעל חוף-הים, שבה נקרת השפעת ההלניסמוס על היהודים, כמו בערים אחרות של חוף-הים. על-כן אין יסוד נכון להשערה שהעמוד הזה הובא דוקא מקסרי לעזה.

5. לצפון-מערב צפת כ-5 קמ. מגוש-הלב, נמצאות בכפר-ברעם שתי חרבות בתי-כנסת. הראשון המודיע על הבנינים האלה הוא הנוסע ר' שמואל בן שמשון (ר' תתק"ע = 1210) והוא מעיר, שביה-הכנסת הוא „מבתי-כנסיות שעשה ר' שמעון בן יוחי, והוא נאה ונחמד“. גם מודיע הוא, שאחד הבנינים היה לפי עדות הכתבת שמצא הוא על המשקוף: בית-המדרש. גם הספר הקטן „אלה המסעות“ כותב בנוגע לכפר ברעם: „ושם בתוך הכפר בית-הכנסת לר' שמעון בן יוחאי בנין מפואר מאד, אבנים גדולות ועמודים גדולים וארוכים, לא ראה אדם בנין מפואר כמוהו“ בספרים אחרים הוזכר הכפר בתור מקום קברו של עובדיה הנביא. כל זה מראה, שכפר יהודי עתיק לפנינו, אף ששמו לא נמצא — לכל הפחות בצורתו הנוכחית — בספרות התלמוד.

אמנם חושבני, שבאמת נזכר הכפר בזמן התנאים והאמוראים פעמים אחדות, אך בשם בירי, שהוא קצורו של ברעם לפי המבטא הגלילי שמוניה הן את אותיות הגרון, הן את סוף השמות.

באגדות המספרות על קבורת רשב"י ובנו ר' אלעזר (בסוף המאה השנייה בערך) נזכרו שלשת המקומות גוש-חלב ובירי או עכברי ובירי ביהד. אמנם הנוסחה הראשונה, הארצישראלית, נראית עיקר, ובכן רואים אנו, שבירי עמדה סמוך לגוש-חלב.

פעם אחת נזכר בתלמוד ירושלמי, שאחד מיושבי בירי היו לו גרבי-שמן בתוך אוצר החטים שלו. ידוע, שביחוד סביבת גוש-חלב היתה עשירה בשמן. — חכמים אחרים ממקומנו נזכרו בשמותיהם... „דמן בירי“

כאמור: סובר אני, שכל ההודעות האלו מוסבות על המקום כפר ברעם שסמוך לגוש-חלב, מה שיש להרגיש, מפני שנמצא גם כפר בריא סמוך לצפת „פחות מאלפים אמה, על הר גבוה“ ושמו נזכר גם באגרת אחת שנמצאה בגניזת-מצרים מיטהיבנינים („עיר ביריה הסמוכה למדינת צפת“) ובמאה הי"ד אצל החוקר ר' אשתורי פרחי, שהשוה אותו אמנם אל בירי שבתלמוד. אבל מכיון ששום

שרידים עתיקים לא מוצאים בכפר זה שאצל צפת ולעומת זו נוכל להראות על כאלה בכפר ברעם, לא נטעה אם מסיבים אנו את ההודעות העתיקות לא על ברעם כי אם על כפר ברעם.

ר' שמואל בן שמשון הזכיר — כפי שהבאנו למעלה — שמצא שם כתבת של בית-המדרש. אמנם היום אין כתבת כזאת נמצאת בכפר זה. אבל ידועה היא כתבת אחרת זה מכבר בנוסחה הזאת:

יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל יוסה הלוי בן לוי יעשה השקוף הזה תבא ברכה במעיוש.

לפי דעתי, כתבת זו היא אחת הכתבות הכי עתיקות שישנן בידנו מבתי הכנסת של ארץ-ישראל. בנוגע לזמנה, יהיה חשוב לנו, אם נוכל לקבע בערך את התקופה שבה חי יוסה הלוי בן לוי הנזכר בת. והנה אנו מוצאים פעם אחת בספרי זוטא את השם הזה: ר' יוסי בן לוי אצל שמו של ר' שמעון בן יוחאי. השם יוסי (= יוסה) אמנם נהוג מאד מימי הבית השני ואילך בכל תפוצות ישראל, אבל אין הדבר כן בנוגע לשם לוי בתור שם פרטי (אף שגם הוא נמצא לפעמים) ובפרט לא על נקלה נמצא חוקא יוסה (= יוסי) בן לוי בארץ הגליל ובסביבות ר' שמעון בן יוחאי. על כן חושבני, שהשוואת שני השמות בכתבת ובמדרש אינה נעדרת את היסוד. מהשוואה זאת יוצא, שאין להקדים אמנם את הכתבת מומנו של ר' שמעון בן יוחאי, אבל אין גם לאחרה יותר מאן תקופת התנאים. יש לשים לב גם על שפת הכתבת שהיא עברית נקיה כמו שהיא מופיעה לפנינו בספרים הכי-טובים מתקופת המשנה, בעוד שבזמן מאוחר אנו מוצאים בכל מקום אך את השפה הארמית בכתבות בתי-הכנסת של א"י, כאשר נראה להלן.

אחרי הקדמות אלו נגש לפירוש המלות והבטויים.

יהי שלום ב... נוצר עליהם תהלים קכ"ב ד': יהי שלום בחיך.—

במקום הזה ובכל מקומות ישראל— אין הכוונה על המקום בכלל, כלומר העיר, כי אם על בית-הכנסת שנקרא „מקום“. בהמשך עבודתנו נראה עוד דוגמות מעניינות לזה ופה עלי להביא איזה מדרשים, שמהם יוצאת ברור השתמשות זו בנוגע לבית-הכנסת.

את הפסוק, בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך (שמות כ' כ"ד) דורשים במכילה בפנים שונות: „ר' אליעזר בן יעקב אומר, אם תבא לבית, אבא לביתך ואם לא תבא לביתי, לא אבא לביתך; מקום שליבי אהב, שם רגלי מוליכות אותי; מכאן אמרו: כל עשרה בני-אדם שנכנסין לבית-הכנסת שכונה עמהם וכו'... במקורות שונים אנו מוצאים נוסחות שונות למאמר זה, אבל סגלן, ובפרט

מנוסחת המכילהא הזאת, יוצא, שאת המלה „מקום” שבמקרא הסבו על בית-הכנסת או על בית-המדרש, שאמנם אין להבדילו מבית-הכנסת בנוגע להעודתו. בקהלת רבה ח' ו' דורשים את הפסוק „וממקום קדוש יחלמו” — שמדבר בגרים, שהם באים ועושים תשובה.. על-ידי שהלכו במקום קדוש — אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות, הרי מפורש יוצא, שבית הכנסת ובית המדרש נקרא מקום קדוש, וכמו שנמצא את הבטוי הזה עוד כמה פעמים בכתבות ארמיות (אתרה קדישה) להלן. — אולי שיך להמשך זה גם אותו המדרש המדבר על ישראל שבאים „למקום תפלתו” של הקב"ה (במקום „בית תפלתו” על שם הפסוק: „ושמחתם בבית-תפלתו”, כי בתי-בית-תפלה יקרא לכל העמים) — ישעיה נ"ו ז, וכבר הראו על הבטוי הזה שנמצא הוא גם אצל פילון האלכסנדרני המודיע, שהיהודים מתאספים במקומות קדושים (ἱερῶν... τόπων) הנקראים בתי-כנסת, וכמו שנמצא בטוי זה ביונית גם אצל סופרים אחרים. — מכתבתנו יוצא, שהעם בדברו בקצור על בתי-הכנסת, קרא אותם „מקום”, „מקום קדוש”, „מקומות-ישראל”.

יוסיה שם נהוג מאד בישראל גם בצורה זו (ח' בסוף) בתלמוד ירושלמי.

על „עשה” נדבר בהמשך הדברים הבאים ונראה שזעל זה בנוגע לנרבות לביה"כ היה נהוג בזמן התנאים (ע' כתבת 12).

„השקוף” אפשר שנמצא כבר במקרא (מ"א ו' ד'; ו' ד) ובלי ספק במשנה (למשל מדות ב' ג) והוא כמו „משקוף”. על כל פנים מלה עתיקה היא זאת, שמראה על קדמותה של הכתבת.

„תבא ברכה ב'...” יש להשוותה אל הברכה הנהוגה בלשון המשנה: „תבא עליו (או „לו”) ברכה” ובארמית: „תהי לה ברכתה (ע' להלן 12 ועוד).

„במעיוש” = במעשיו. הטעות נעשית ע"י אי-זהירות הפסל שהוסיף את האות הנשמטת (ש) בסוף; אפשר גם, שחש, שמא לא יספיק המקום בשביל מלה שלמה, ע"כ השמיט בתחילה בכונה את הש', אבל לבסוף הוסיפה. השמטת אות אנו מוצאים במטבעות: רבע של [=שקל]; לחר ישאל = [חר]נת [יש]אל. במלת „ישראל” נשמטה הש' גם בכתבת אהת מרומי, שנדבר עליה להלן (6). הוספת או השלמת האות הנשמטת ראה להלן 12: „תאה” במקום „תהא”. על כתבת אהרת שנמצאה גם כן בכפר ברעם נדבר להלן (9).

6. את השורה הראשונה של כתבתנו אנו מוצאים כמעט מלה במלה על שקוף אחר שנמצא בכפר עלמא או עלמחא, לצפון צפת, הודיע בספרותנו רק מימי הביניים. אמנם בלי-ספק היה גם הוא מקום יהודי עתיק, כמו שמעיד על זה השם העברי

על סה ובפרט דברי ר' בנימין מטודילא, שכותב: „על סה, ושם כמו המשיח יהודים ובית הקברות גדול לישראל" הרי שבזמנו (סוף המאה ה'י"ב) היה שם בית-קברות גדול ובכך של קהלה עתיקה. בית-הכנסת איננו עוד במציאות, רק את השקוף רואים עוד בכפר. וזוהי הכתבת שעליו:

יחי שלום על המקום הזה ועל כל מקומות עמו ישראל.

הברכה היפה הזאת מרכבת מאותה הברכה שמצאנו ב-5 ומברכת הפסוק בתהלים קכ"ה ח': „שלום על ישראל" — ברכה שהיתה נהוגה הן בא"י והן בתפוצות הנולה. — כן אנו מוצאים על מצבת-קבר שנתגלתה בחרבת הַבְּרָא שאצל יבנה (אפשר שהמצבה הובאה לשם מיבנה): „שלום על ישראל לעולם

Ἀβραμίου τοῦ μαχαρίου Ρωβηλ Φαρβηθίτις

(בתרגום עברי: „אברהם בן המנוח ראובן מפרבתיים [במצרים]")

בין כתבות הקטומבה של Monteverde ברומי נמצאו על לוח של לבנה משני צדי המנורה היהודית המלות:

„שלום על [מנורה] ישראל"

אין שום ספק, שאין „שאל" שם פרטי של הנקבר, כי אם כתיבה משובשת של המלה יש[ר]אל אל וא"כ לפנינו דברי הפסוק במלואם, כמו שנמצאים הם גם בכתבות שונות, שהוציא לאור [scrizioni: Ascoli] 27, 59. כן יש לתקן את הכתבת שהובאה אצל I Geschichte der Juden in Rom: Berliner 85 ס" 115a במקום „שלום עם ישראל": ש' על ישראל" ובכתבת אהת מקסרו יש להשלים „שלום [על ישראל]". אפשר שכל ענין החשתמשות בברכה זו, יסודה על גבי מצבת קברים, ששם היתה נהוגה הברכה הקצרה „שלום", שהיא מתאימה ללשון הברכה היונית εἰρήνη, וממנה נתרחבה על פי דברי הפסוק ל„שלום על ישראל".

7. במרוץ הנוכרת למעלה עומדות עוד היום חרבות בית-כנסת. אנו מכירים את בית-כנסת זה הן מדברי המדרש, הן מדברי נוסעים יהודים מימי הבינים. אחד מאלה, ר' שמואל בר שמשון מודיע על בית-הכנסת היפה מאד ושכתוב באסקופה:

זה עשה שלום בן לוי.

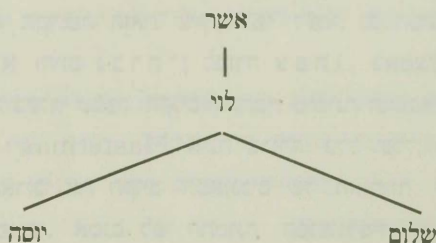
הכתבת הזאת — שאמנם איננה היום — היתה כפי ההודעה הזאת, על השקוף" כמו אותה של כפר-ברעם. והנה בודאי ראוי לתשומת-לב, שגם שם, גם פה נזכר „בן לוי" שעשה אותה. לא נמעה אם נניח, ששני אנשים אלה (יוסה ושלום) אחים, בני איש אחד הם. הם היו, כנראה, אומונים מוסחים, שהקימו את הבנינים האלה ולבסוף נדבו גם הם משלהם „שקוף" לבית הכנסת והקהל נתן להם את הרשות לחק את שמותם באבן לזכר-עולם.

8. השערותנו זאת התאמת על ידי הודעה אחרת שנמצאה גם כן אצל רשב"ש, בנוגע לעיר ננוה שבעבר-הירדן, הידועה לנו מוזן הורדוס ואילך. הוא מודיע שהלך הוא וראש הגולה (של מצרים) לדמשק ומשם לננוה... ויש שם בית-הכנסת יפה מאד ושם כתוב באבן-שיש, שישאוהו ר' יודן ור' לוי בן אשר". במלה הראשונה, "שישאוהו" יש בטח איוו טעות. לפי דעתי יש אמנם לתקנה על-פי נוסח-הכתבת של מרון באופן זה:

זה עשו רבי יודן ורבי לוי בן אשר

הנה עוד הפעם לפנינו איש בשם לוי בתור עושה או בונה בית-כנסת. פה כנראה לא נדב הוא כלום, כי אם הקק את שמו יהד עם חברו בבנין על אבן-שיש כמו שעושים עוד היום האדריכלים בגמרם את בנינם. — לפי דעתי רבי לוי זה היה אביהם של שלום ושל יוסה; אביו היה אשר.

אין לתמה על זה, שאמנות הבנין עברה מאב לבן, כי אם באמת כן היה המנהג, שהאב מסר את אומנתו וכליה לבנו. נזכור רק את הפתגם התלמודי הידוע, "לית נגר ובר נגר דיפרקוניה"; וכן אומר אחד האמוראים במשלו: "[משל] לנגר שהיו לו כלי נגרות, כיון שעמד בנו מסרה לו". שאר בעלי האגדה מדברים במשליהם בהמשך ההוא על "המלך" שמוסר לבנו את ה"אורלוגין" את "השומרה" (?) או את "הטבעת". אמנם יש עוד משל, שבו ידובר על "רופא שהיה לו נרתיק של רפואות, כיון שעמד בנו מסרה לו". ר' יוחנן מביא ראייה מן הפסוק, "שלא ישנה אדם מאומנותו ומאומנות אבותיו". כל זה מתאים לעובדות ידועות עוד מוזן הבית, שמשפחות שלמות ובניהן התעסקו באומנות אחת דור אחר דור, כגון ב"מעשה לחם-הפנים" או "מעשה הקטורת"; וכן ידובר במקום אחר על "של בית חגירא—כותבים אומנים היו בירושלים". על פי הרברים והראיות האלה חושבני, שאפשר להעמיד עין-יחס כזה של האומנים האלה, שבנו בחי-כנסת במקומות אחרים בגליל העליון ועבר-הירדן:

9. מצאנו למעלה בכתבת ננוה את שמו של ר' יודן וכמו שאמרנו, היה הוא אומן לבנין. השערה זו התאמת, אם נמצא את שמו בהמשך כזה גם במקום אחר.

כן, הוא נמצא! — מתחת לחלון אחד שבחרכה השניה של כפר-ברעם (5) מצאו Renan ואחרים אחריו כתבת, שהתלבטו אמנם הרבה בקריאתה, מפני שאותיותיה מטושטשות. Chwolson קראת:

בנ[ה]ו אלעזר בר יונג(ת)ן

Masterman פרסם את העתקתו הוא:

סעיון[ע]כבכוצבריוודן

אבל כמו שהוא בעצמו הרגיש, אין לדברים אלה שחר! — אמנם בכל זאת השובה לנו העתקה זאת. כי האותיות האחרונות שבה מכילות בלי ספק את השם: יודן. אם מביטים אנו בשום-לב על הפקסימילא שאצל Chwolson, אנו רואים באמת ברור את השם הנה ולא „יונגן“ שהוא רוצה לתקנו ל. יונג(ת)ן. — במלה הראשונה נטשטשה אות אחת [ ], אבל גם האות האחרונה, לפי דעתי, אינה ו', כי אם ן, רק צורתה נשתנתה קצת תחת חליפות מאות השנים שעברו עליה. לפי דעתי יש לקרא את כל הכתבת באופן זה:

בנ[י]ן אלעזר בר יודן

ואני הושב שאלעזר זהו בנו של ר' יודן, שבנה את בית-הכנסת של ננוה (8). — אפשר ש„בר“ = בן רבי.

למעלה שמענו, שיוספה הלוי בן לוי חי בסוף המאה השניה או בתחלת השלישית, אביו לוי בן אשר והברו של זה, יודן, חי א"כ בשנת 170 בערך — זוהי קביעת-זמן המתאימה אל קביעת זמנם של הארכיטקטים Watzinger ו-Kohl, הסוברים שבת-י-כנסת של הגליל נבנו בסוף המאה השניה. גם בימי הבינים דברו על „בתי כנסיות שעשה ר' שמעון בן יוחי, שהם כ"ד... יש מהם נהרסות ויש מהן קיימות“.

9 a. לתקופה הקדומה הזאת שייך, לפי דעתי, גם המשקוף והכתבת שעליו, שנמצא בכפר-נבוריא (היום נברתיין למורה צפת). באמצע השקוף יש לראות בתוך זר את המנורה בעלת שבעת הקנים והכתבת מימינה ומשמאלה. התמונה הנמצאת אצל Macalister ו-Masterman אינה ברורה כלל וכלל, מפני שמי הגשמים שטטפו על האבן, האריכו את הקנים המאונכים של האותיות ועשו גם שם חריצים כאלה שלא היו לפניו. אמנם לפי התמונה הפוטוגרפית שנמצאת אצל Kohl-Watzinger צד 103 — למרות שגם היא איננה ברורה — הושבני לקרא את המלות... הן... עשה לימין המנורה, ובכן אפשר שהכתבת הזאת היתה דומה אל כתבת מרון (7) שבה היה נוכר „השקוף“ (5) ושם המנדב יחד עם ברכה קצרה (משמאל המנורה).

10. הכתבות שיחסנון למאה השניה או לתחלת המאה השלישית נכתבו עברית. אמנם כבר באותם הימים רכשה לה השפה הארמית כר נרחב בין כל שדרות העם ואפילו בין חכמי התורה עד שרבי יהודה הנשיא התאונן במאמרו הידוע על ה"לשון הסורסי בארץ-ישראל". אחרי חתום המשנה היה המצב עוד יותר רע בענין זה, כמו שמעידה על זה השפה הארמית של התלמוד הירושלמי וחלק גדול של מדרשי האגדה. לפי דעתי יש בידינו כתבת מסוף המאה השלישית שנכתבה בארמית. היא נמצאת בחרבת-כַּנְף, במזרחו של ים כנרת על כרכוב בנין עתיק שהיה בטח בית כנסת.

[י]הה דכר לטב יוסה בר הל[ב]ו בר הנן

הכתבת בקצור לשונה מראה על זמן קדמון, כי בתקופות המאוחרות הוסיפו כבר על הברכה העתיקה "דכיר לטב", שהיא בעברית "זכור לטוב", עוד איזה הוכרות כמו שנראה להלן. על-כן חושבני, שיוסה בר חלבו הוא בנו של האמורה: רבי חלבו בר הנן, המביא דברים בתלמוד ירושלמי בשמו של רב. עוד סובר אני שר' חלבו בר הנן הוא ר' חלבו (סתם), שאליו שלחו "בני גלילא" שאלות בהלכות קריאת התורה (מי יקרא אחר כהן ולוי בכה"כ; מהו לקרות בחומשים בכה"כ), ומכיון ש"לא היה בידו", בא הוא ושאל את ר' יצחק נפחא בטבריה. מזה יוצא שהוא לא ישב בטבריה, כי אם בעיר אהרת, שהיא אמנם לא היתה בגליל, כי אם סמוך לו. כל זה מתאים אל המקום הרבת-כנף, שהוא כאמור לא רחוק מים-כנרת, עד שאפשר שבני-גליל שישבו לצפון-מערב ים-כנרת שלחו שמה את שאלותיהם; גם זאת ראויה לתשומת-לב שתלמידיהם זה ("רבי") היה בטח ראש בית-הכנסת שהנחיל את משרתו זאת גם לבנו אחריו (השוה 1). — אם ר' חלבו מביא דברים בשם רב, או חי הוא בערך באמצע המאה השלישית, ובנו יוסה חי בסוף המאה הנוכרת. עלינו לציין את העובדה, שבתקופה ההיא היה ישוב יהודי הגון בסביבה הזאת, וגם איזה שרידי בתי-כנסיות נמצאו שם. שמה העתיק של הרבת-כנף אמנם טרם ידוע לנו מתוך הספרות העתיקה.

השם חלבו לא נמצא הרבה בזמן התלמוד, אף לא בימי הבינים.

יש לשים לב על אופן כתיבת ה" שבמלת "דכיר" (כי היא נכתבה בתוך הכ). כתיבה כזו נמצאה הרבה בכתבי-יד ספרדים מימי הבינים, אבל גם בכתבת של קבר שנגלתה בעבר הירדן אצל נוה.

11. לצפון מורה סו סיתא (Hippos) עומדות חרבות פיק. לפי עדותו של אוסביוס היה במקום זה עיר בשם אפיקא = אפק (בעברית), שאמנם לא נזכרה בשום מקום

בספרותנו. הגליתו של עמוד קטן מאבן בולת עם תמונת המנורה בעלת שבעת הקנים וכתבת ארמית קצרה מוכתת אמנם, שגם פה היתה קהלה יהודית. הכתבת היא כפי קריאתו הנכונה של ביכ ל ר :

אנה יהודה הזאנה

האיש הזה היה „הון (בית) הכנסת” — משרה ידועה מתוך הספרות המשנית והתלמודית וגם מכתבות יוניות —, ונראה שבימיו נבנה בה"כ והוא נדב אולי את העמוד. הכתיב (ה' במקום א' בסוף המלות) הוא הנהוג בתלמוד ירושלמי וגם בכתבות א"י (ע' להלן בכתבות שבמשכיות) הזאנה במקום „הון” גם כן אינו מפתיע אותנו. כתיב כזה נמצא בפרט בזמן הגאונים, אבל גם בכתבות מ' פו („דיאן” = דין) ואפשר שהיה כבר נהוג בזמן התלמוד. — על-פי צורת האותיות חושבני, שכתבתנו שייכת למאה השלישית או הרביעית.

12. ההשתמשות בארמית פרצה במשך הזמן יותר ויותר, עד שקהמאות הבאות — הן תקופת הביזנטים בא"י — אין בידנו לעת-עתה באותיות עבריות רק כתבות בשפה הארמית. נביא ראשונה את הכתבת הקצרה הנמצאת על עמוד בבית הכנסת של גוש-חלב (מקום ידוע כבר מזמן הבית וגם אחרי-כן עד סוף ימי-הבינים בתור מקום יהודי), שממנו נמצאים עד היום איזה שרידים :

יוסיה בר נהום

עבד האדן

תאה לה

ברכתה

על שמו של המנדב ידובר להלן (13). — האדן במקום „הון” כמו „הזאנה” בכתבת שלפני זו, — „תאה” טעות במקום תהא, הפסל שבה לכתב את הא' והוסיפה אחרי כן את הפעל „תהא”) מצאנו כבר למעלה (10) בה' בסופו; אמנם נמצאהו גם בא' (25: „יהוא”).

בנוגע ל„עבד” יש להשוות ספור זה שבתלמוד ירושלמי שקלים סוף פרק ה' (ט"ט ע"ב): רבי אבון עבד אילין תרעייה דסדרא רבא; אתאי רבי מאנה לגביה, אמר ליה: חמי מה עבדית”. בודאי לא הוא בעצמו עשה את שערי בית המדרש הגדול (של טבריה) ובכל זאת הוא אומר: עבדית = „עשיתי”. מתוך הכתבת הזאת ושל אלו שאחריה רואים אנו ש„עבד” היה terminus technicus בנוגע לנדבות לצורך קשויטי בית-הכנסת בא"י. — למעלה בכתבות שיחסנו לתקופת התנאים (5, 7—8) מצאנו את הפעל „עשה” במובן זה, ובאמת אנו מוצאים בספור

על „אנטונינוס“ ש„עשה“ מנורה לבית-הכנסת; שמע רבי ואמר; ברוך אלהים אשר נתן בלבו לעשות מנורה לבית-הכנסת. באותו המשך הובאה גם ברייתא בתור הלכה: „העושה נר ומנורה לבית-הכנסת, עד שלא נשתכה שם הבעלים מהן, אין את רשאי לשנותן למקום אחר“ וכו'. בהשתנות ה-terminus הזה מעברית לארמית אנו רואים סימן מובהק לקביעת זמנן של הכתבות האלה, לכל הפחות במדה כזו, שאין ליחסן לזמן התנאים.

13. את הברכה „תהא לה ברכתה“ אנו מוצאים עוד להלן. היא נמצאת גם במשכית בכנסיה נצרית בכפר-כנה למערב צפורי:

דיכר לטב יוסה בר

תנחום בר בוטה ובנוי

דעברו הרה טבלה

תחי להון ברכתה

אמן

אביו של יוסה נקרא בכתבת הקודמת נחום ופה תנחום, אבל נחום הוא תנחום, וכמו שגם שמו של כפר-נחום הידוע, נזכר בימייהבונים כפר-תנחום. פה נזכרו גם אבי-אביו של יוסה, הוא בוטה, וגם בניו של יוסה („ובנוי“) שהם ואביהם יחד „עברו“ — כלומר, נדבו את ה„טבלה“.

את השם בוטא אין אנו מכירים רק מוזמן הורדוס (בבא בן בוטא) ואחרי כן בסוף תקופת הביזנטים בא"י. במקום אחד בתלמוד בבלי נמצא אמנם: לוי בן בוטי (בוטא); אבל מתוך הירושלמי (לוי בר פסטי) וצ'טטים אצל הראשונים יוצא, שהנוסחה העיקרית היתה פנטי, או בנטי, שם שאין לו שום יחס אל בוטא. מה היא ה„טבלה“ שנדבו אנשים אלה?—יפה שער Dalman, שה„טבלה“ אינה לוח ממש, כי אם חלק ממשכית הרצפה הנתון במסגרת של פסיפסים, כי כל הכתבות האלו המזכירות את ה„טבלה“ וגם שאר המשכיות— למשל, של Naro בצפון אפריקא — עשויות טבלות-טבלות במסגרות של אבנים קטנות. אם כן הדבר, אין ספק שיש מובן זה למלת „טבלה“ גם במקום ההוא שאנו מוצאים אותה בתלמוד ירושלמי ביחס אל בית-הכנסת: „רב מפקד לתלמידיו — לא תיתבון לכון על טבלה ברייתא דסדרא דאסי דאינון צנינן“ (בכ"י מהגנוזה במספר רבים... טבלתה ברייתא דסדרה דאסי וכו'), המונח, שלא ישבו התלמידים על טבלות הרצפה שמוין לבית-המדרש של איסי (כנראה בצפורי, ששם האויר מצונן בכלל), כי לא רק את בית הכנסת בפנים היו רוצפים במשכיות, כי אם גם

את ההצר מבחין. על זה מעיד אחד הגאונים עוד כמה מאות שנים אחרי התימת התלמוד בתור מנהג בארץ-ישראל. גם מהמשך הדברים שבתלמוד יוצא ברור, כי אין הכוונה על סתם "חמרי בנין", כי אם על מקום מיוחד של הרצפה, כי רק שורה אחת לפני המשפט המובא למעלה נאמר: "ר' יונה מפקד להברייא לא תיתבון לכון על מסטובייתה ברייתא דסדרה דבר עולה דאינון צנינין". ו"מסטובייתה" בודאי לא חמרי-בנין הן, כי אם מקום לשיבה.

המלה הראשונה "דיכר" נכתבה בטעות במקום ד כ"ר; עוד נראה להלן, שדוקא אצל המשכיות היו טעויות קטנות כאלה מצויות, כי האמנות באבנים הקטנות קשה היא והאומן עלול לטעות.

המשכית נמצאת במקום עמוק מתחת לרצפת הכנסיה הנצרית ואצל המשכית יש מדרגות הזורדות לחדר מיוחד ובו בור-מים: בטה בית-המרחץ (המקוה) של בית-הכנסת וכמו שמצאנו כבר בית-המרחץ אצל בית-הכנסת עוד בזמן הבית בירושלים (1).

14. לתנחום בר בוטה היה עוד בן שעסק באמנות הפסיפסים, כפי שעולה משרידי המשכית הנמצאת אצל הרבות כנסיה בזמן הצלבנים בצפודי. חלק מן המשכית מכוסה על ידי שרידי חומות הכנסיה, ומה שנראה גם כן נפסד במקצת, Dalman i Clermont—Ganneau (שברך את המשכית על מקומה) קוראים איתה ככה:

[ד]כיר

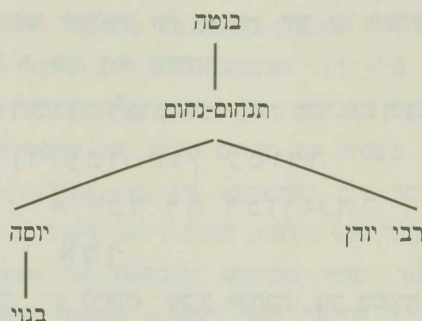
[לטב] רבי יודן

[כר תנחום] [כר...] דיהב הד

[ה טבלה]

אמנם חוששני קצת, אם קריאה זו נכונה היא. בנוגע לטבלות ושאר חלקי הבנין בבתי-הכנסת אנו מוצאים את הפעל: "עבר" ולא "יהב"; רק אצל "טימי" (ערך) השתמשו בפעל "יהב" (17); אמנם, כמובן, אין בכך הספק הוה להכחיש את המציאות. אין ספק אמנם, שאחרי "תנחום" יש להוסיף (כר בוטה) ואפשר מאד, שבסוף יש להשלים את הכתבת על פי הכתבות של סוג זה בברכה — שבודאי, לא חסרה בשום מקום — באופן זה: [תהי לה ברכתה אמין]

מתוך הכתובות 12, 13, 14 יוצא עץ-יחס זה של משפחת אומנים:

פה רואים אנו, שאחד הבנים היה תלמיד-יחס. התאר "רבי" לא נמצא אצל האב ואצל אב-הזקן.

15. בכפר כנה נמצאו אצל המשכית שדברנו עליה (18) עוד שרידים ממשכית אחרת, שמהם יוצאות רק אותיות אלה:

יש

הדה טב

ברכת

על פי הכתובות האחרות יש אמנם להשלימן באופן זה:

[דכיר לטב]... [בר]

יש [וע דעבד]

הדה טב [לה תהי לה]

ברכה [אמן]

16. בין הכתובות הארמיות של הגליל נביא לאחרונה את הכתבת, שנגלתה רק לפני זמן קצר על עמוד אחד שבין החרבות המפארות של בית-הכנסת בכפר-נחום. אנו מכירים את שמו של כפר זה מוזמן ישו, יוסיפוס והתנאים עד כאמצע המאה השנייה. אחרי-כן אבד זכרו בספרות התלמודית. אמנם בתחלת המאה הרביעית לא ישבו שם רק יהודים ונוסעי ימי-הבינים היהודים מדברים עליו בתור מקום קברו של ר' תנחום, ובכך היתה איוו מסורת בין יושבי ארץ ישראל, שהיה זה מקום יהודי גם בוזן התלמוד והמרדש. בהתחזקות והתפרצות הנצרות בארץ בתקופת ביוזן השתדלו אדוני הארץ הנוצרים להעביר כל זכר יהודי מן המקום ההוא, שהיה מקום-קדוש לישו, על כן החרבו, כנראה, בוסקיסה גם את בית-הכנסת המפאר, שאין כמוהו בין כל החרבות, והעמידו על מקומו כנסיה נצרית. אמנם בחפירות שנעשו

שם גלו לא רק חלק חשוב משרידי הבנינים והקשוטים, כי אם גם את שמו של אחד ממנדבי בית-הכנסת. כפי שקראתי את הכתבת יחד עם הפרופ. ל. מ. מרגליות בתחלת הדש ניסן ש. ה. זאת היא נוסחתה:

[דכ"ר] לטב זבירה בר יוחנן

[ד] עבד הדן עמודה

לא יבד לה דכ[רונה]

אמן

אם לא אטעה, יש לראות סביב לכתבת עוד מסגרת של קו פשוט בצורה כזאת: על כן אין השורות מתחילות בקו אחד מלמעלה למטה, כי אם השניה וחשלישית נכנסות קצת שמאלה. הנוסח הוא אותו של הכתבות הקודמות; רק שפה יש ברכה חדשה: „לא יבד לה דכרונה“ המתאימה לדברי הפסוק (אסתר ט' כ"ח): „וזכרם לא יסוף“.— את הכתיב „יבד“ (שורה 8) במקום „יאבד“ אנו מוצאים הרבה פעמים בתלמוד (למשל יבד במקום יאבד)

בנוגע לשמו של המנדב, שני השמות זבירה, יוחנן מורגלים הם בתלמוד ירושלמי. קצת מפתיע אמנם ועלול גם להטעות, שאת שני השמות יחד אנו מוצאים באונגליון (מתי ד' כ"א): יוחנן היה בן זבדי (= זבירה) וא"כ היה אפשר לחשוב, שזבירה בר יוחנן היה בנו של יוחנן זה. אמת אמנם שיוחנן בן זבדי חי על שפת ים-גניסר, אבל לפי המסורה הנצרית היה מקום מולדתו לא כפר-נחום, כי אם טבריה — כלומר, הכפר שעמד על מקומה של טבריה לפני הוסדה.

באמת אין להוציא מסקנות בנוגע לזמן הכתבות על יסוד שמות כאלה, שהם רגילים כל כך בין יושביהגליל, העקר הוא פה נוסחה הכתבת, שהוא מתאימה אל שאר הכתובת והשפה הארמית, שנמצאת אצלן רק בתקופה מאוחרת. — חוץ מזה: לו היו הנצרים הקדמונים שבא"י יודעים, שהעמוד הזה נעשה על-ידי אחד מבני משפחת השלוחים, בטח לא היו מהרסים אותו!

השם זבירה נמצא כבר (אף בצורות שונות קצת מוז) בתנ"ך: (זבד, זבדי וזבדיאל, זבדיהו, זבדו). פעם אחת (מ"ב כ"ג ל"ו) זבדה, אמנם שם הכתיב זבירה, ממש כמו בכתבתנו פה. אמת ששם הוא שם אשה, אבל יש הרבה שמות משותפים כאלה. ראוי לתשומת-לב, שהאשה ההיא היתה מן רופה, מהגליל, ששם אנו מוצאים שם זה גם בתקופות מאוחרות. גם יחזובד, יובה, עמיזבד נמצא בתנ"ך; אצל יהודי-פרס נמצאו עוד היום השמות הללו: כודא בקש (אלזבד); בקש אלה (זבדיה או זבדיאל); בכשי (זבדי).

כתבות עין-דוק (נערה)

מדור מיוחד יש לתת לכתבות בית-הכנסת שנמצאו ונתגלו בשנים האחרונות בעין-דוק, לא רחוק מיריחו. ראשונה נגלתה שם משכית אחת במקרה על-ידי פצצה שחדרה בקרקע בזמן המלחמה; אח"כ חפרו שם המלומדים הדומיניקנים מירושלים וגילו שורה שלמה של משכיות עם ציורים שונים ועם כתבות ארמיות. אני נותן פה את הכתבות עפ"י הפוטוגרפיות שנתפרסמו ע"י Revue) Carrière-ו Vincent XXX Biblique מצד 500 והלאה, לוחות 1-8; השנה גם לוח VIII תמונה 2 לצד 442) נוכר בקצור, שכפי השערתו המבוססת של Dalman עמדה במקום עין-דוק העיר נערה הידועה מוזן המקרא, המשנה והתלמוד. עוד יש בידנו הודעה ברורה משנת 514 שהיתה בעיר Noara: asyllum Judaeorum, כלומר: קהלה יהודית חשובה, ולשם פנה אחד מנורי הר-סיני כדי לבוא בברית-אברהם. אם-כן, אפוא, נערה היא אחת הקהלות שבא"י, שעמדו בזמן הביזנטים. כפי מה שיוצא מהכתבות האלה שנסדרו פה, מוצאן היא באמת מהתקופה הנזכרת הזאת.

17—18. בחלק אחד של המשכית נמצאות שתי כתבות אלה בסדר שונה:

דכיר לטב פינחס כהנה בר יוסטה דיהב

טימי פסיפסה

מן דידה ומרישת

דכירה [מנורה גדולה] רבקה

לטב אתתה

פינחס

השמות פינחס, יוסטה, רבקה ידועים לנו מוזן התלמוד. אמנם חשובה היא הכתבת הזאת בפרט על-ידי המלות האחרות שבה. המלה טימי = ערך נמצאת הרבה בתלמוד ירושלמי ובמדרשי א"י; אבל פה אנו מוצאים בפעם הראשונה "פסיפסה" בצורה זו. זה הוא שמה היוני של המשכית ψήφος בצורה הארמית. כבר הבאנו למעלה את דברי אחד הגאונים או המפרשים מתקופת הגאונים שמהם יוצא, שרצפות של "פסיפסה" היו נהוגות בא"י עוד בזמן הגאונים ומכל-שכן בתקופה הרומית והביזנטית וכמו שהוכחנו את זאת כבר במקום אחר. — בנוגע למרישת הושבני, שבאמת יש לקרא מרישה, כלומר מריש, מלה ידועה מהמשנה. — "מן דידה" הוא תרגומו של הבטוי הידוע מתוך כתבות יוניות ורומיות; ἑὰ τῶν ἰδῶν; propria; sua pecunia; Naro של המפורסמת של בצפון אפריקה, ששם אנו קוראים בלטינית גרועה: Sancta(m) sinagoga(m)

Naron(itanam) pro salutem suam ancilla tua Juliana (uella?)
de suo proprium teselavit („את בית הכנסת הקדוש של נרו
לתשועתה רצפה אמתך יוליאנה משלה“)

לפי דעתי יש לקרא את שתי השורות 2-3 בסדר זה:

„טימי פסיפסה ומרישה מן דידה“

בעוד שהשורות שאחריהן יש לקרא בסדר זה:

„דכירה לטב רבקה אתת? פינחס“

גם בין כתבות Naro אנו מוצאים שאיש ואשתו עשו את משכית בית הכנסת.

19. דכירה לטב חליפו ברת רבי ספרה

דאתחוקת] בהדין אתרה ק[די]שה אמן

אתרה קדישה-sancta sinagoga בכתב Naro; וכבר הוכחנו
למעלה (5), שהבטוי הזה היה מצוי בא"י כבר בזמן התנאים.—את השם חליפו (או
אולי חליפון) אין אנו מכירים מהספרות התלמודית; אבל הוא בטח צורת הגקבה
לחליפו או חליפתא (חלפון) והוא כמו Ἀντιόχου (ביחס אל Ἀντίοχος).
השם ספרה ידוע מתקופת התלמוד.—הפעל „אתחוק“, שעוד נמצאהו בכתבות אלו,
הוא כמו „מתחוק“ בעברית כמו שמוכיח התרגום של משלי ג', י"ח, ושם הפעל בהקבלה
אל הפעל „תמך“.

20. דכיר לטב מרי...]

בר כרים]פה ו...]

חולקהון בה[דין אתרה קדישה אמן]

זאת היא מה שאפשר להציל מתוך המשכית ההרוסה במקום זה. כנראה,
שהיו נזכרים בכתב שני אנשים (אולי אב ובן), כמו שמראה המלה הבוררה לגמרה
„חולקהון“ („חלקם“) רק שהאומן טעה בתהלה וכתב „דכיר“ במקום „דכירין“, שמת
המנדבים נמשטשו לדאבוננו. „מרי...“ שבשורה הראשונה אינו שם, כי אם לפי דעתי
הוא; ואולי היה כתוב מ[נת] כלומר „מורנו“. שהתואר היה בקהלות ישראל
בזמן הגאונים, ואת יודעים אנו מתפלת „יקום פרקין“: „למרנן... די בארעא דישראל“.
— השם כריספה או כריספדה ידוע מוזן הבית השני והלמא.

21. דכי

רין לטב חרות... [ק]טונה ויאיר

ברה דהנון מתחזקין בה[דין] אתרה

[יהוא חול]קהון בהדן אתרה קדישה[ה אומן]

כתבת המשנית הואת היא הכי הרוסה והכי גרועה בין כתבות עין-דוק: הכתב הוא פרימיטיבי מאד ונעשה בשטחיות; ומכיון שחלק מן המשנית נהרסה, קשה לדעת איך להשלים את שרידי המלות. האומן התחיל לכתוב את המלה הראשונה („רכי“) סמוך מאד אל מסגרת ה„טבלה“ מלמעלה, אח"כ חש שלא יעלה בידו להעביר שמה את כל השורה הראשונה של הנוסח המונח לפניו מכלי לנגע בקצה המסגרת, ע"כ המשיך את הכתיבה בשורה השניה. אמנם עלינו להורות שצורות האותיות בתחלת השורה השניה („רין) כל-כך משונות, עד שהיה אפשר לקראתן: „רור“ (?). המוציאים-לאור ב-R B קוראים את המלה השלישית בשורה הראשונה „מרות“... אמנם בשורה השניה אנו מוצאים את צורת המ (מתחזקין) ברורה ואין לה שום דמיון אל האות שפה. אני חושב לקרא את המלה: „חרות“ — כלומר: „חרות“ וחושבני שהיה כתוב אחרי כן המלה „על לוח“ ובכך הבטוי שנמצא בשמות ל"ב ט"ז. קשה בודאי, שישתמשו בכתבת ארמית במלות עבריות, אבל אינני מוצא מוצא אחר מתוך המבוכה. — השם האחרון שבשורה אינו יעיר, כי אם בטח יָאִיר (עוד יש לראות את הרגל הימנית של האלף!) — שם שנמצא גם בזמן המשנה גם בזמן ימי הבינים בישראל את השורה הב' אפשר לקרא די ברור; אמנם בשורה הג' יש להשלים כמעט את הכל. אבל אין ספק שלא מלת „יין“ עומדת לפני „בהדן“, כי אם רשמי המלות שהשלמתי, כמו שיש לראות מתוך הציור שהובא ב R B צד 599. לכתבות אלה יש ברובן נוסח אחר, ומכיון שמצאנו כבר למעלה (20) את המלות הברורות „חולקהון בהדן“ וכי ועוד נמצאן להלן (25), בודאי יש בידינו הרשות להשלים את כתבתנו באופן העשוי למעלה. — השלמת השם [ק]טונה היא מהמ"ל. השם מצוי כידוע בתלמוד והוא כמו „זעירא“-„זירא“.

22. דכיר לט[ב]

שמואל

נמצא במקום אחד של המשנית ההרוסה. — מלמעלה ממנו יש לקרא את המלות

23. דניאל[ל]

שלום

אפשר שהמלות מוסבות על התמונה שממנה ישנן עוד שרידים ברצפה: דניאל בגוב האריות, ובכך יש להשלים את הכתבת:

דניאל [עליו

ה]שלום

24. כל הנוכרים בכתבות 17—22 הם מנדבי הרצפה או נדבות אחרות לצורך ביה-הכנסת. אמנם הקהל רצה לעשות זכר גם לפרנסו, והכתוב על הרצפה את הכתבת הזאת (שנמצאה אמנם ראשונה ע"י הפצצה):

דכיר לטב

בינימין פרנסה

בר יוסה

על הכתיבה המעניינת של השם „בינימין” בשלש יו"דין הראתי כבר במקום אחר והבאתי ראיות מפיזי הגניזה שכתובה זו היתה נהוגה בזמן הפיזנים הראשונים.

25. לסוף כתבו במשכית ברכה ארוכה לכל המתנדבים: הן לאלה שכבר נדבו, הן לאלה שעתידין לנדב למקום הקדוש הזה:

[ד]כירין לטב כל מן

[ד]מהחזק ויהב או

[י]הב בהדן אתרא

[ק]דישה בן דהב בן

[כ]סף בן כל מקמה

[י]הוא [להו]ן חוול[ק]הון

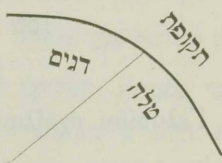
בהדן אתרה קדישא

אמן

כאשר אנו רואים נשבר קצת הצד הימיני של המשכית, אמנם אפשר להשלים כל מלה כראוי. תחלתה וסופה של הכתבת היא הנהוגה. על יסוד הכתבת (20) שלמעלה נוכל גם להשלים את המלה האחרונה שבשורה 6. באמת כתוב שם „חוק הון” (לא חוקהון!); אמנם אין ספק שהאמן טעה בכתיבה והשמיט את הל' (אולי ע"י זה שכתב ראשונה את רגל הל' אח"כ השלימה ל"ק" ?). — יש בכתבת הזאת רק מלא אחת הדשה, היא: מוקמה (שורה 5) שפירושו, כפי שהראה, א. מרסור ש"י: „יקום” בעברית, כלומר: איזה דבר של ערך. — את הכתיבה „בן” במקום „בין” אנו מוצאים בפיזים מהגניזה.

ברצפת בית-הכנסת היתה גם תמונה גדולה של ה„תקופות” וה„מולות” יחד עם ציורים של חיות ועופות. אמנם עד היום לא נתפרסם רק חלק מן הציורים האלה. — ממעל לחלקו של העגול אנו מוצאים את המלה תקופת. — מלמטה מקו העגול

רואים מצד ימינו של קו אהר את המלה: טלה ומשמאלו: דגים באופן זה

מובן ש"טלה" מוסב על ניסן ו"דגים" על אדר ובכך פה התחיל חוג ה"מולות"; ע"כ יש להשלים אחרי המלה "תקופת" (כי פה יש מקום נהרס במשכית): [ניסן]. מענין שאת שמות התקופות והמולות כתבו בעברית, לא בארמית. במקום אחר העירותי על העובדה, שהמוטיב הזה: שמות התקופות והמולות היה נהוג בתקופת הביזנטים הן אצל משוררים ביזנטיים, הן אצל פייטנים יהודים בארץ-ישראל וגם בכתבות השתמשו בהם הנוצרים בתקופה הזאת. על-פי הסימנים האלה ושאר הסמנים שכבר הבאנום למעלה חושבים אנו ליחס את כל כתבות בית-הכנסת של עין-דוק (= נערה) לתקופת הביזנטים — כלומר להמאה החמישית או הששית.

26. לתקופה מאוחרת יש ליחס גם את הכתבת מבית-גוברין שפרסם א. ל. סוקניק בזמן האחרון. היא נחקקה על עמוד שהיה "בטח לפנים בבית-כנסת והיום הוא בנוי בתוך כתלי בית השיך של הכפר. שבע שורות של הכתבת נטשטשו ברבץ ויש להוציא מהן רק מלות בודדות אלה:

דכיר

לטב [נ]חום

.....

דכיר לט[ב]

ליקרה דלעיל[ה]

שלום

הכתבת נמצאת בתוך מסגרת סגולת וחלק קטן מצדה השמאלי מכוסה על על ידי האבנים שעל יד העמוד. המ"ל מבטיח לעשות טביעה חדשה מהכתבת. אפשר שאנו נוכל להציל עוד איזה מלות מהכתבת הזאת שהיתה בבית-כנסת של הקהל היהודי בעיר הנוכרת, שעל אדותיה אנו שומעים כפעם בפעם בדברי התנאים והאמוראים.

27. למעלה (14) הבאנו כתבת ארמית מצפורי. באותו מקום שנמצאה המשיכת נתגלתה אבן עם כתבת יונית בעלת שבע שורות, שאמנם רובן אינן ברורות. כפי קריאתו של Lammens כתוב שם:

(בתרגום עברי):

„לגלסיוס (= יצחק) המלומד, השר המפורסם	Γελασίου σχολ[λαστικ]οῦ κό[μητος] λαμπ- [ροτάτου]
בנו של אִישׁיוס השר וליודה ראש-הכנסת	ὑιοῦ 'Αετίου τοῦ Κό[μητος] καὶ 'Ιούδα ἀρχ[ισ]υναγωγού
מצידון (?), ראש – כנסת ... (?). לסְוֶרְנוֹס	Σιδονίου ἀρχισυναγ- ώγου περὶ ἐρθεντα Συρεθ
אפרוס ראש-הכנסת מצור (?). המפורסם	ιανο[υ] 'Αφρο[υ] ἀρχ[ισ]υναγ- ώ[γ]ο[υ] Τύρου λαμπρο[τάτου]

קריאתה ותרגומה של הכתובת אינם ברורים. על-כל פנים רואים, שהויך מגלסיוס השתתפו בבנין בית-הכנסת עוד ראשי-כנסיות מערים אחרות, אולי: צידון וצור. – התואר „אסכולסטיקא“ (= מלומד) נמצא במדרש בנוגע לר' יהושע בן חנניה, ואחד האמוראים היה ר' תנחום בר איס כלוסטיקא, כלומר לאביו היה תואר זה, שהוא נמצא הרבה בתקופת הביזנטים. – כבר חוינו למעלה את השערתנו שהכתובת שבמשכות מבני בוטה שייכות לתקופת הביזנטים. הכתבת הזאת שנמצאת באותו בית-הכנסת מאשרת את ההשערה הזאת.

28. בטפס לדרום נוה בעבר-הירדן נמצאה כתבת זו:

Ἰάκωβος καὶ Σαμουῆλος καὶ Κλημάτιος πατὴρ αὐτῶν συναγωγὴν οἰκοδόμησαν.

יעקב ושמואל וקלימטיוס | אביהם בנו את בית-הכנסת |

שני השמות הראשונים שגורים מאד בתקופת התלמוד; אמנם את שם האב לא מצאנו במקום אחר. אנו יודעים שבזמן התלמוד וגם עוד מאות שנים אחר-כך היה ישוב יהודי בסביבת נוה.

29. על אבן אחת מקושטת, שנשברה באמצעה, שנמצאת באשרוד וששייכה לפנים לארוץ-הקדש בבית-הכנסת, ישנן אותיות אלו: $\alpha\theta\omicron\nu\ \kappa\epsilon\ \eta\ \epsilon\upsilon\lambda\omicron\gamma\iota\alpha$ ...

פרופסור Dalman חושב להשלים את ראש הכתבת באופן זה:

ש ל ו ם [Eἷ] ἐπ Ἰσραὴλ τὸ ἀγ)αθὸν καὶ ἡ εὐλογία (ἀμῆ)ν

(„יהי על ישראל הטוב והברכה אמן שלום“)

לפי ידיעתי אין שום זכר בספרות העתיקה לישוב יהודי באשדוד. על-כן חשוב לנו בפרט הכתבת הזאת. היהודים שבאשדוד השתמשו אף בבית-הכנסת, כמו שעשו אהיהם גם בשאר ערי-החוף, ביוניתי; אמנם את הסמלים היהודים: המנורה, השופר והאתרוג חקקו גם הם בכלי-הקדש שלהם, כמו שיש לראתם באמנות שלמה על האבן הזאת.

הערות ומראה מקומות.

- בנוגע לעניני בתי-הכנסיות בומן קדם יש להשתמש בספרו של ש. קרויס: *Synagogale Altertümer* (1922). להלן אני מזכירו בקצור: "קרויס" — בשאלות הטופוגרפיות אי-אפשר להאריך פה; בכלל יש להשוות את ספרו: "ארץ-ישראל" (תרפ"ב) עפ"י הרשימות שבסופו. — מקומות פרסומן של הכתבות ימצא הקורא בספרי: *Corp Inscr.* — המספרים שלהלן מוסבים על מספר הכתבות שבאוסף זה.
1. ע' עוד: *Jeremias: Jerusalem etc. II 330 Orte u. Wege Dalman* — ביה"כ: תוס' מגלה סוף פרק ב'. — חדרים בבח"כ: פסחים ק"א. ערובין ג"ה תוס' סוכה ד' ו'. — גורנה: ירוש' מגלה ג' ג'.
3. רפאלי. *I, IPOS* 143. — על העמודים מתדמור ע' קרויס 227. אבל אי-אפשר לומר שהכתבות ששם, "מוטיב של מוזה" הן — "שמע" בקיסרי: י' סוטה ד' א'. — עמודי בח"כ: ברכות ת, ל; ; ירוש' ברכות ט' א. חברי פרופ' אפשטיין העירני עוד על י' ברכות ג' ה': כל עמא מודיי בההן דרקק איצטלין דהוא אסור. איצטלין (stélé) = עמוד. — כתב עברי: ידים ד' ה'.
4. את תמונת הכתבת וציוורה ע' אצל קרויס אחרי צד 312 (ע' בתקונים צד 469). — כתבת שעל גבי קבר מעוה: *Corp. Inscr.* I, 159.
5. בירי: ב"מ פ"ד: פסקתא דר"כ צ"ד. קה"ר י"א ב' (אמנם אין זו בירי: תוס' מ"ק ב' ט"ז; פסחים נ"א: "מדינת הים"). — בי בירי: י' פסחים סוף פ"ב עפ"י דפוס ויניציה: הד מן אילין דרבי בירי הוה ליה גרבין דמשה בנו אוצרה דהויא; בהוצ' הדפוס: דרי כירי; תוספות מנחות נ"ד ע"ח: דבית בירי; עפ"י זה יש לקרא "דבי" או "דבית בירי". הרא"ש פסחים ב' י"ג: "דרבי פדאי" יש לתקן: בראי (= ברי); הטעות נעשתה שם תחת השפעת השם ר' פדאי שזכר לפניה. — חכמים ממקום זה. מנחות צג: כתובות ע"ה. מ"ק כ"ו; ע' גם בכר: *III A p A* 695. — בננוה: *Mann: The Jews in Egypt and in Palest. under the Fatimid Caliphs* II, 204; כו"פ: מ"ו: 16. — הכתבת נחקקה על השקוף בשורה אחת. — ר' יוסי בן לוי: ס"ו ב"מעשי התנאים" הוצ' הורביץ 322 שורה 11. — את כתבי נוסעי ימי-הבינים אפשר למצא ב"המעמר" של לונזן חלק ג'. — "מקום" לבה"כ: קרויס 24, 17. מדרש תהלים ד' ג'. — השמטת אותיות בכתבות: קלזונר בה"קבץ" של החברה לחקירת א"י, א'.
6. עלמה: *Mann* שם; ר"ב מטודילא הוצ' אדלער ל' שורה 2. — הכתובת מרומי ע' אצל *Müller-Bees* מספר 10; מקסרי: *Corp. Inscr.* צד 99.
7. בה"כ במרוז: קה"ר י"א ב'.
8. על ננוה זו שבעב"הי כתבתי בחוברתי: "עבר הירדן היהודי" (תרפ"ה) במקומות שונים. — המשלים על מסירת האומנות מאב לבן ע' בירוש' ר"ה א' ג'; מאמר ר"י: ערכין ט"ו: השוה עוד קרויס *Talm. Arch.* II 254; 623. — אומניות בירושלים: יומא ג' י"א; סופרים ד' א'; ב"ב י"ד.

9. QSt 1907, 127. הציטט מרשב"ש.
- 9a. QSt שם 128, קרוים 358 מביא צלום מלֵנְגָה, אמנם הוא מהופך אצלו!
10. לשון סורסי: סוטה מ"ט: יתר פרטים על כתבת זו ע' בחוברתי "עבר הירדן היהודי" 48. המקומות בתלמוד: י' ברכות ז' א; ב' גטין נ"ט:
11. פרטים ע' ב"עבה"י היהודי" 51. על אופי הכתב ע' דרך חוף-הים" שלי 8 הערה 8.
12. "עשה": י' מגלה ג' ב' (ע"ד ע"א).
13. על השם בוטא = בוטה ע' בחוברתי: "מאמרים שונים לחקירת א"י" צד 36. לוי בר בוטי: מגלה ל"א: סה"ד וד"ס: בוטא; אמנם ב"י מגלה ג' א': לוי בר פסטי; רטנר (אהבת ציון וירושלים) מביא ה"נ: פאטי, פכטי. פנטי, פנטאי. שתי האחרונות הן הנכונות. בוטי נעשה מבנטי = פנטי. זה הוא שם יוני Corp. Jncr. ע' צד 60. Pantias. — על ה"טבלה" ע' שם 75 הערה 1. ירושלמי ביצה א' מ' (ס' ע"ג); כ"י הגניזה אצל גינצבורג 170 שורה 6. לא נכון הפירוש אצל קרוים 306; ע' עוד שם 207 הערה 1. — על הפסיפסה בזמן הגאונים ע' אפשטיין; Der gaon. Kommentar; 10; 105: אבנים קטנים (כך!) כחותם של הטבעת... ובהן רוצפין בא"י הצרותיהן ובתיהם. המקום נמצא בפ"י לנגעים י"א ז'. על המרחץ שאצל בה"כ ע' Dalman: Orte u. Wege צד 119.
14. Dalman שם 86.
15. את השם ישוע ע' ירוש' מ"ק ג' ה' (פ"ב ע"ג שורה 26): יישוע אחוי דדוריי בזמן ר' אבהו.
16. על כפר-נהום וחרבות בה"כ ע' Dalman שם 103 — 143. סכום קצר לא תמיד מדויק, מפרָס ב"קובץ" ב' 172 והלאה. — הכתבת הזאת עוד לא נתפרסמה אמנם Orfali הרצה עליה באחת הישיבות של POS בירושלים בשנה זו ושם הודעתי גם אני את קריאתי. — שמות משותפים למשל: יונה, שלום. — את שמות יהודי פרס רשם לי אחד מתלמידי, מר עזרא-ציון מלמד.
- לכתבות עין דוק. השוה Corp. Jncr. 69 והלאה; אמנם הרבה דברים אני מתקן פה. נערה ע' "עבר הירדן" צד 65.
- 17—18. רבקה בכתבת יונית מיפו: Corp. Jncr. I, 149 — 150. על הפסיפסים ע' "מאמרים שונים" 30 והלאה. — על כתבות Naro ע' קרוים 266.

רשימת

(א) שמות פרטים שנכתבות

15 [יע] יש	9 אֶלְעִיר בר יודן
28 'Ιάκωβος	4 'Ανανία υἱοῦ Ἰακωβ
27 'Ιούδα	27 'Αφροῦς
20 בר בר יוסף	24 בְּיַנְיָמִין פְּרַנְסָה בר יוסף
28 Κλημάτιος	27 Γελάσιος υἱοῦ Ἀετίου
8 לוי בן אשר	23 דְּנִינְאֵל [ל]
26 [נחום] חום	16 זְבִירָה בר יוחנן
18 פִּינַחַס	19 קְלִיסוֹ (?) בַּרְת רַבִּי סַפְרָה
17 פִּינַחַס כְּהֵנָה בר יוסֵפָה	4 חַנְנִיָּה בר יַעֲקֹב
21 [ק] טונה	1 Θεόδοτος 'Ουετιήνου
18 רַבְקָה	21 יֹאִיר
7 שְׁלֹמֹה בן לוי	11 יְהוּדָה חוּאנָה
22 שְׁמוּאֵל	8 יוֹדָן רַבִּי
28 Σαμουήλος	14 יוֹדָן, רַבִּי, בר תַּחְמוֹס בר בּוֹטָה
2 Σεπτ. Σεουτήρος ומשפחתו	10 יוֹסֵפָה בר חַלְבוֹ בר חַנַּן
1 Σιμωνίδης	12 יוֹסֵפָה בר נַחוֹס
27 Συρριανος	13 יוֹסֵפָה בר תַּחְמוֹס בר בּוֹטָה
	5 יוֹסֵפָה הַלְוִי בן לוי

(ב) מקומות בתי הכנסיות

9 a כפר נבוריא	3 אַמְאוֹס
16 כפר נהום	11 אַפְיָק (א)
7 מְרִין	29 אַשְׁדּוֹד
8 נוה (ננוה)	בִּירִי (ע' כפר ברעם)
נערה (ע' עין־דוק)	26 בִּית־גּוֹבְרִין
25-17 עין דוק	12 גּוֹש-חַלֵּב
6 עלמה	28 מַעַס
4 עזה	1 יְרוּשָׁלַם
27,14 צַסוּרִי	כַּסֵּר בְּרַעַם 9.5
2 קִצְיִין	כַּסֵּר כְּנָה 15,13

האם כתבו הגאונים את תשובותיהם רק בכלה דאדר ?

רב נתן הכבלי מודיענוש, כך היה מנהגם [של הגאונים ראשי הישיבה] בתשובת השאלות: „בכל יום מזהדרש אדר מוציא אליהם כל השאלות שהגיעו אליו ונותן להם רשות שישבו תשובה עליהם... ואו מדברים כל אהר ואהר לפי דעתו לפי הכמתו מקשין ומפרקין ונושאין ונותנין בכל דבר ודבר ומעיינין יפה יפה. וראש ישיבה שומ את דבריהם ומביין כל מה שאומרין ומקשין זה לזה ועומד ומעיין בדבריהם עד שיתברר לו האמת, ומיד יצוה לסופר להשיב ולכתוב. וכך היה מנהגם לעשות בכל יום ויום עד שמשיבין תשובת כל השאלות שבאו להם השנה סקה לות ישראל, ובתכלית זה חודש יקראו התשובות והשאלות במעמד כל החבורה כלה ותותם עליהן ראש ישיבה ואחר כך שולחין אותם לבעליהן” (סדר החכמים לנייבואיר ח"ב עמ' 88).

מדברי רב נתן אלו אנו למדים שלשה דברים:

- (א) שבעריבת התשובות לקחו חלק גם חכמי הישיבה, והשתתפו במשא ומתן של הלכה שהביא לקביעת חכני של התשובות.
  - (ב) שהתשובות לא נכתבו בכתב ידו של הגאון, כי אם נכתבו ע"י סופרי הישיבה, בפקודת הגאון שחתם עליהן.
  - (ג) שבח"ש אדר היו משיבין על כל השאלות שנחקבלו בישיבה במשך כל השנה סקה לות ישראל שבארצות שונות.
- הבה ונברוק את דברי רב נתן לאורן של הידיעות הפוזרות בתשובות הגאונים עצמן בענין זה.

הידיעה שאת השאלות היו קוראין בפני טובי החכמים שבישיבה והם גם לקחו חלק בעריכתן והתשובות מתאשרת ע"י הקטע מתשובת רב נחשון לרבנא עזריה בריה דרבנא יעקב, שנחפרסם ע"י ד"ר מאנן ב-340, J. Q. R. n. s. VII, הגאון כותב: „ושאלתא דאית ביה מטא לקדמנא בוסן פסחא... ופקידנו וקרו יתהון בכפנא⁽¹⁾ דרבנן טובחריים⁽²⁾ דמתיבתא ועייננא בהון [במאן] דכתב בהון ופקידנא

(1) צ"ל: בכנפיא.

(2) „טובחריים דרבנן” נזכרו גם באגרת רשיג שתי פעמים, עיי' הוצ' ליון עמ' 113

ופסקונין בבאבא דמתיבתא לפום הכין דאחו לנא מן צמיא". אף הגאון רב עמרם כותב: "השאלות ששאלהם לפנינו צוינו וקראי אותם לפנינו כשיושבים לפנינו אב"ד ואלופים וחכמים וכל תלמידים" (ג"ל ס" נ"ו). ואולם משמע שלא רק "סובחרים דרבנן" היו נוכחים בהשבת התשובות. וכן אנו קוראים גם בקטע שנתפרסם ע"י מאן (J. Q. R. n. s. XI, 442): "והא תשובה פירשה אדוננו שרירא ז"ל וחתם עלה ופסקה אדוננו האי ז"ל במעמד כולו הו רבנן דמתיבוויה¹) לבני קהל פא ס". אף הידיעה השניה, שהתשובות היו נכתבות ע"י סופרי הישיבה, מתאשרת ע"י כמה וכמה מקורות אחרים. ע"י למשל בתשובה"ג הוצ' הרבני ס" ס"ח: ופקידנא וקרו יתהון קדמנא... ופקידנא וכתבו תיובתיהון. ובדומה לזה ע"י שם סימני קע"ת, קצ"ת, ר' ר"ן, שט"ן, שע"א. כל אלה הן תשובות שנכתבו ע"י רב שרירא או רב האי בנן, אולם מנהג זה נהג עוד דורות רבים לפניו. גם רב עמרם כותב בתשובה אחת: "לענין שאלות ששאלה צוינו ופרשו לך" (תשובה"ג הוצ' גינצבורג עמ' 326). גם בתשובה אחרת (שם עמ' 214) אנו קוראים: "שאלתא דא נפקת לקדמנא לבאבא דמתיבתא לבי דינא דמרנא ורבנא משה ריש מתיבתא דמתא מחסיה בריה דמרנא ורבנא יעקב ופקידנא וקרו יתה...²). הרי שהמנהג להקריא ולכתוב את התשובות ע"י סופרי הישיבה נהג לכל הפחות כמאתים שנה בשתי הישיבות ירוש' שסופרי הישיבה היו גדולים בתורה ויש מהם שזויעו למעלת אלופים וראשי כלה, כגון רב מישוי, אבי אמו של רב שרירא (ע"י עליו פוזננסקי במאמרו: אלופים וראשי כלה ס" י"ב), או זכו גם להתמנות אחר כך לראשי הישיבה, כגון רב יהודא גאון—אבי אביו של רב שרירא, שהיה יחד עם רב מישוי הנו' סופרי שער הישיבה בימי רב צמח בן פלטי—ורב ישראל בנו של רב שמואל בן הפני.

אך אע"פ שהתשובות נכתבו ע"י הסופרים בכל זאת טבועות רוב התשובות בחותם אישיותו של הגאון המשיב. הגאון היה סקריא, כנראה, את תשובותיו לפני הסופר, וקובע באופן זה את סגנונו וצר את צורתן. העוסק בתשובות הגאונים צריך לשים לב ועין גם על סגנונו: סתוך עמידה על סגנונו של כל גאון—בתשובים שבהם הכתוב מדבר—אפשר לקבוע את אבהותן של כמה תשובות מסופקות או אנונימיות. אולם לעיקר דבריו של רב נחן, שעל השאלות שהיו מתקבלות במשך כל השנה

(1) גם כהיג הלי' כתובות נזכר (ר' ווארשא דף ע"ב עמ' ג') "פסק דינא דאיהפסקו במעמד דינא דרבנן דמתיבתא. פלוני בר פלוני נסיב איתתא ושכיבת בחייה ונסיב איתרא אחרית וכו'", וזוהי התשובה שבתשובות גאונים קדמונים ס" קנ"ב.

(2) ואף רב שר שלום כותב: "צוינו וכתבו לכם כללות של יין נכד" (תג"ק

ס" מ"ו).

היו משיבין תשובות בחדש אדר, יש ידיעות הסותרות אותן. הנה קבוצת התשובות אשר בהוצ' הרכבי סימני מ"ד-מ"ו, שנשלחה לאפריקה הצפונית, נכתבה בחודש שבט שנת אש"ד לשטרות (ע" שם עמ' 24). שנתים לפני זה נכתבה בחודש זה קבוצת התשובות הבאה שם בסימני שם"ה--ש"ן (שם עמ' 177).

הקבוצה הבאה בסימני נ"ט-ט"ו, שנשלחה לקאבס, נכתבה בסוף חדש טבת שנת אשכ"ו (עמ' 32). והקבוצה הבאה בסימני הל"ד-המ"ב נכתבה בכסלו שנת אש"ח (עמ' 235). ועוד קבוצה של זהותיות נכתבה ע"י רב שרירא בחדש ניסן שנת אלף רצ"ה: "וכתיבנא חשובתא דאילין שאילאחא בירח ניסן" (מאנן, 463, J.Q.R. n. s. XI, ע"פ כתי" אוכספרד²¹ 2851). אך השאלות הבאות שם סימני קע"ה-קפ"ב "נפקו לקרמנא לבאבא דמריבתא... בכל אדר דשנת אלפא ותלת מאה ועשרין וחרתיך ופקידנא ואיקריין קרמנא ועייננא בהון ופקידנא וכתבו תשובה". משמע שהתשובה נכתבה גם כן בחודש אדר. בחדש זה נחקלה בימי רב עמרם, בשנת קס"ט¹ קבוצת השאלות של רב מאיר בר יוסף מספרד (תשובה"ג הוצ' גינצברג עמ' 326). סכל זה יוצא שהתשובות נכתבו ונשלחו לא בזמן אחד קבוע בשנה כי אם בזמנים שונים, הכל לפי צורך השעה ואפשרות משלוח התשובות. ואמנם הדעת נוחתת כך. כי קשה לחשוב ששאלה שנתקבלה בניסן או אף בתשרי התכה בפתרונה עד אדר, והן היו בכל קבוצת שאלות גם שאלות שאינן סובלות דהוי. התשובות היו נשלחות בהזדמנויות שונות בלתי נראות ע"פ רוב מראש וכלי שתבאנה בזמנים קבועים.

תשובה שלוחה מכבל לספרד איטליא או צרפת היתה מניעה לחעודתה לפעמים רק כעבור שנה בערך²), וכזמן הזה היה דרוש לכך שהשאלה תבוא מהן לשער הישיבה. זמן של שנתים היה עובר איפוא מוזמן משלוח השאלה עד קבלת התשובה, ובטח השתדלו הגאונים לשלוח את התשובה בהזדמנות ראשונה ולא לעכבה חדשים רבים. גם אי אפשר היה להבדיל בין התשובות וזמנולות דהוי לאלה שאינן סובלות דהוי, כי השאלות נשלחו חבילות חבילות, לפעמים כמה עשרות יחד, וכן גם התשובות.

בקשר עם זה נעמוד על עוד שאלה אחת: האם נשאר בבתריהגנוים של הישיבות העתקות מן התשובות שנשלחו ע"י ראשיהן או לא? הרכבי משיב על זה בחיוב גמור, ולפי השערתו העתיק המעתיק את התשובות שנדרסו בקובצו. מגופי הקונטרסים שנשארו בישיבות בכל למשמרת מהעתקות התשובות שנשלחו לארצות

1) קבוצת שאלות אחרת נתקבלה בחנוכה שנת ק"ע (ע"י מאין: 445, J. Q. R. n.

(s.IX).

2) ע"י בתשובת רב נטרונאי בשי"ן ח"ג ש"ד סי' י"ב: לפיכך מקום מרוחק כאספמאיא

או פרנג"ה וכל מקום שאין מגעת שמועה אלא לאחר י"ב חדש.

שונות" (מבוא עמ' VIII). וזהו גם דעהו של גינצברג (בגאוניקה II, 810). רק מחשובות שנכתבו על שאלות פשוטות ביותר, או פרושי סוגיות שאין לפקפק בהם ולפרשם בדרך אחרת, לא נשמרה העתקה, וזו מסמיע (בגאוניקה I, 184) מדברי המכתב שנחפרסם J. Q. R. XVIII 401/403; במכתב זה שנשלח ע"י אהר מגדולי הישיבה בפומבדיהא לספרד, כנראה, לרב הסדאי אבן שפרוט (ע"י מרכס שם עמ' 768) מודיע הכותב שרוב השאלות שנשלחו מאת יהודי מפרד לזקניו, רב פלמיו ורב צמח בן רב פלמיו גאוני פומבדיהא, מצויות אצלו, וגם שאלות קרמוניכס לקרמוניהם. וגם יש אצל כחבי זקניכס אל אהוננו טוב אב ישיבה של גולה והוא אבי אביו... ואחרי זה הוא כותב: ונתנו מתדנינו באוכל להשיב נפשנו ולא נשתייר לנו זולתי כתבי אבותינו". מכאן שלא רק השאלות נשמרו אלא גם ההשובות.¹

אם נבחנו את הדיעות שאנו מוצאים ע"ד זה בתשובות הגאונים עצמן נראה שיש בהן פנים לכאן ולכאן. נציין קודם את כל המקומות המאשרים את דעתם של רא"א הרכבי ויברל לחיים ר"ל גינצברג.

א. רב צמח בן פלמיו כותב לשואליו: "שאלה זו כבר שאלתם אותה בימי גאון אבא ארי ז"ל וכך צוה וכתבו לכם..." (המדה ננוה ס' ל"ד שטה מקובצת לכתובות ק"א א') והוא מערעק להם את תשובת רב פלמיו אביו כמו שנרפסה שם ס' ק"ו מלה במלה.²

ב. "ויש בדינו (ק': בדינו) פסק דין שכתב אהוננו מר רב חנינאי כהנא בר הונא ריש מתיבתא, תלמיד מר זוראי ז"ל... דהלכה כר' יוחנן בן ברוקא" (שערי צדק ח"ד ש"ג ס' י"ג), והתשובה היא לרב האי כעבור מאתיים שנה ויותר אחרי רב חנינאי.

ג. "ומאי דכתבתין, משמא דרב פלמיו גאון נ"ע... לא חזי לנא כי הא מילתא למר רב פלמיו (שערי צדק ח"ד ש"ז ס', מ"ח) והתשובה מיוחסת בכת"י הלבדשטם). משמע לכאורה שתשובות רב פלמיו היו מצויות בידי רב האי.

1) אמנם אפשר שהכוונה לכהנים אחרים, כגון ספרי הלכות ופירושים, ולא לתשובות.
2) אולם נראה שלא כל תשובות אביו היו בידו, כי בתשובה אחת שהובאה באור זרוע לבבא מצינא ס' רס"ו (ובקצור גם בשו"ת צדק ח"ד ש"ח כ"א א') כתוב: "... דהא ספרש בשאלתיה דמר דאשכחתי בן שאלתי דאבא מרי...". ואחר כך כתוב: "... וכ"ש דמפרש בשאלתיה דמר דאשכחתי בשאלתי דמר רב חנינאי גאון דכתב בה...". הרי שלפני המשיב לא הייתה תשובת רב חנינאי, ואילו תשובת אביו לא הייתה לפניו. והמשיב הוא, כנראה, רב צמח בן פלמיו, שכן תחשבה המובאה ע"י השואל בשם אביו נמצאת בשערי צדק ח"ד ש"ח ס' י"ג בשם רב פלמיו.

ד. "ומימריה דרב סתתיה גאון ז"ל דארכתון הוי לנא והכיין אמר כי היכי דפקידנא וכתבו בלא שינויא, ודברים ברורים הם, ומאי דכתבתון משמא דרב עמרם גאון מחסיה ז"ל דברים מפותמים הם ולא ידעינן היכי אמר" (שערי צדק ח"ד ש"ו סי' י"ז, והיא כנראה לרב שרירא, ע"י מילר מפתח עמ' 15 גם 284). נראה שתשובת רב סתתיהו גאון פומבדיתא היתה לפני עיני המשיב, אבל לא תשובת רב עמרם גאון מחסיה¹).

ה) "שאלה זו כבר נשאלה מלפנינו ממצרים מקץ שנים ופרשנוהו פרוש מבואר והרי אנו מצוים לכותבו לך" (תשובת רב האי לרב נסים בתשובות גאונים קדמונים סי' ע"ט).

ו. "כבר נשאלנו ממצרים שאלות הללו וכן צוינו וכתבו את התשובה בלשון הזה..." (רב האי בתשובה הוצ' הרכבי סי' ס"ה).

ז. רב האי כותב להכמי קאב ס: "ושמועה זוכבר נשאלנו עליה בשנה הזאת מן קירואן וכן צוינו וכתבו את התשובה אל מר רב יעקב בן מר רב נסים..." (שם סי' שס"ד) והוא מעתיק להכמי קאבס מלה במלה את התשובה ששלח לרב יעקב ונרפסה שם סי' רמ"ד.

ח. "וזהו כבר באה משלש שנים מן קירואן אל שער הישיבה ופירשנוהו, וכה צוינו לכתוב..." (תשובת רב שרירא ורב האי שם סי' שפ"א).

מכל המקומות האלה נראה שדרכס של הגאונים היה להשאיר העתקה מתשובותיהם, וביחוד נראה שנהג כך רב האי, והעתקות אלה נשמרו לדורות הבאים. אולם ממקומות אחרים נלמד שלא חמדו השאירו המשיבים העתקה מתשובותיהם. נביא בזה קטעים אחרים מתשובותיו.

א. "אין אנו זוכרים עכשיו מה שכתבנו ולא מה שכתב גאון אבינו ז"ל, אבל אנו אומרים מה שנראה לנו" (שערי צדק ח"ד ש"ח סי' ו').
ראיה ברורה שלא היתה בידו העתקה מתשובתו ומתשובת אביו רב שרירא.

(1) לעומת זה אנו מוצאים לרשיג בתשובה אחרת: "ודכתבתון משמיה דרב מתתיהו גאון ז"ל... אנחנא לא סבירא לן דמר רב מתתיהו גאון כתב הכין". (שערי צדק ח"ד ש"ח סי' ה'). הרי שרק מן הסבדא אינו רוצה להניח שכך כתב דב סתתיהו, ולא מפני שלא מצא תשובה כזאת בין תשובות רב מתתיהו השמורות בגניזת הישיבה. (כמובן לדיעות רב שרירא במאמי דהוה ביומי דמר רב פלטו ודמר רב מתתיהו ע"י גמליה סי' ק"א). בדומה לזה כותבים רשיג ורב האי בתשובה הוצ' שפ"ד: "ודכתב דשרר מר רב צמח גאון בר מר רב פלטו גאון זק"ל צדה ופרשו מן צדה לדרך. לא כך הוא ושמא לא כתב כך או שצעות סופר או שגגה היא".

ב. „לא אתרטי לן השתא¹) מאי דכתבנא לקאבס... אלא מיהו
 אנו כסייעין הרברים ללשון אחר“ (מתשובות רב האי לרב נסים בן יעקב בתשובות
 גאונים קדמונים ס׳ פ״ה).

ג. „וכבר פרישנא השחא להא שמעתא בחשו׳ שאילהא דמר רב נסים בר מר
 רב יעקב אלוף לקירוואן וכתבנא לוותיה למכתב לכון נוסחא²)
 (תשובת רב האי בחמרה גנוזה ס׳ קל״ד, ונשלחה לקאבס כמו שנראה מתשוה״ג
 הרכבי ס׳ של״ט). הרי שלא נשארה בידי רב האי העתקה מן התשובה ששלח
 לרב נסים.

ד. „שמועה זו קשה היא הרבה וכבר פירשנוה אל מצרים בהרנית, אלא
 מיהו ששאלת על דבר מכולה נשיב אותך כפי דוחק העת“ (תשוה״ג הוצ׳ הרכבי ס׳
 ר״ץ). מזה שלא צוה לסופר הישיבה שישלח להשואל העתקה מתשובתו שכתב למצרים
 נראה שלא נשמרה אצלו.

מכל זה נראה שלא היה בזה מנהג קבוע לראשי הישיבות הבבליות. היו
 מקרים שהשאיירו לעצמן העתקת התשובות והיו כאלה שלא השאירו העתקות.

1) אמנם אפשר לומר שרק בשעת כתיבת תשובה לא נודמנה לידו העתקה ממה
 שכתב לקאבס.

2) ועי׳ מה שכתבתי במאמרי: לצמיחת המרכזים הישראליים בתקופת הגאונים, השלח
 כרך ל״ט עמ׳ 220.

תמצית אהדות מהרצאותי.

גם אני צריך לברך ברכת שהחינו על הזכות הגדולה, שמנה לי אלה ציון וירושלים: להיות אחד המרצים בבית-האולפנא הגבה שלנו ועל היכלת שנתנה לי עתה לזכות את קהל הסטודנטים העברים בארץ העברים בשני דברים: (1) בהוצאות חקירותי בספרותנו העתיקה. — (2) באספי הגדולים שצברתי בחרף נפש בשימוץ ארצנו והארצות הסמוכות לה — משך עשרים וחמש שנה, אספים, שיערכו בודאי בשני בתי נכאת (בית נכאת וזאולוגי-כללי ובית-נכאת ביבלי-תלמודי), כשיבנו הבתים לקלטם.

מה-מרוממת העבדה, שלאחר אלפים שנות גלות מחיק-הטבע, ממבוע החיים, שבים בני נעורינו, נושאי דגל התחיה בכל אתר ואתר, למקור-עולם זה, שבכתו לזכור את הנפש אשר אין סוף, למעין שמימו כה נאמנים...

מאות שנים כלאנו אויבינו בתוך חומות-גיטו גבהות, בסמטאות צרות שרק שמש הצהרים האירה את מחשביהן, ואנו — לאשרנו ולהותנו גם יחד — סגרנו על עצמנו בבתי-מדרש ישנים, שעצם-הטבע היהודי בהם היה העכביש. שארג את קורו בוויית הכפות הכרות.

לנוצרי-תורה אלה, לאבותינו בומן ההוא, שהיו רחוקים מן הארץ וטבעה, היה המנון-הטבע האלהי של תהלים ק"ד, שאין משלו בשום ספרות מספריות העמים; פרק א' ובי' של יוא"ל, שתאר בשרד אמן את מסע הארבה וצאצאיו; פרק ל"ט באי"ב, שבו מצירות חיות-המדבר בקיום מעשים וכה בולטים; פרק ל"ד בישעיה, שבו שפך הנביא את מר לבו על שונאי עמו — בהעבירו לעיני רוח שומעיו את חיות החרבות והשממון בבטוים מרעידים ובוטים כמדקרות חרב, — לשומרי אות אלה היו כל השתפכיות הנפש הללו וכל הציוורים הנפלאים האלה — לדבר מפשט לגמרי, כאלו לא היתה להם מעולם כל אחיזה שהיא בארץ ובמים ובשמים.

רחוקים היו מן הארץ, הלכך עברו על פרקי הגיאוגרפיה שבתנ"ך ועל שמות המקומות השונים בתלמודים כעל דברים, שאין בהם הפיץ. רחוקים היו מן הטבע בכלל, ומטבע ארצנו בפרט; לכן היו להם שמות בעלי-החיים בויקרא י"א ובדברים י"ד ובחולין ובכל שאר המקומות המרבים שבספרותנו העתיקה — רק לענין של דרש וקבל שכר. וספורים, שיסודם בסי' אות, נעשו להם לאגדות גרידא. מובן, שבתנאים

האלה נטל מעמנו, שלא ברצונו ולא לטובתו, טעם אחר החלקים הנעימים והמלבבים ביותר, שבספרינו הקדמונים.

היהודים, שזכותם עמדה להם ליהנות עד בלי די מזיו קרני השמש, מרנת הצפרים ושלל צבעי הפרפרים והפרחים, היו הנוצרים, שרבים בכהניהם התמכרו בלב ונפש לחקירת התנ"ך והגאון שבהם — גם לחקירת בעלי-החיים הנזכרים בתלמודים. מבית מדרשם הביאו אתם ידיעות לשוניות (שפות שם ויפת) וידיעות פאונסטיות, שנסודו בעקר על בעלי החיים שבארץ. ולמרות מה שהמקסר או הנאמר בספרותנו התנכית או התלמודית לא התאים בכל להשערותיהם, לא הודו גלוי באי-ידיעתם — כרש"י בשעתו על שמות החגבים — אלא תקנו מקומות לא מעטים, ואם נבא היום למוד בקנה מדה דבריהם פסוקים רבים בתנ"ך ומימרות-מספר (בתלמוד, שחלק השוב בו הוא פרוש לתנ"ך, — נמצא חזונו ומורינו תועים ומתעתעים. הם רענו את היסוד המדעי, שעליו השבו לעמד. הענין נעשה הפקר וחמר — להשערות שנקראו מדעיות.

שתי עילות עקריות גרמו לתקלה הזאת: ראשית לא ידעו את הית הארץ, כאמור. (בין ההוקרים האחרונים היה אמנם אחד, שהכיר את הפאונה של ארצנו; אבל ידע לא ידע את התלמוד ונושאי כליו, ובפרוש על התנ"ך היו לו ההוקרים לא-היהודים, שקדמו לו, מעין סמל של קדושה, בבחינת *noli me tangere*). שנית לא עלה על דעתם, שהזונו והו"ל שחו בעקר על דברים קרובים להם. המפרשים האלה הרקיעו שחקים והרחיקו נדר, מי לצפון ארפה ומי גם לברזליה ויפן (בוה הצטינו שנים מבני עמנו, בומן האחרון) ובכל זה לא היה צרך: הם שכחו שהגדלות האמתית היא בפשטות. עתה נבקע כשהר אורנו. מיטב בחורינו שבים לחיק טבע ארצנו, ואריר הפצם לרות את צמאם-למדע הארץ במים חיים שאובים מן המקור הראשון, הנובע מתוך קרקעה היא, ולהפרות את שדות חקירותינו במעינים המשלחים מקרבה דוקא. להם תהיה האות ויהיה השם פני הלוט לתוכן חי.

כאן בארצנו נוכל בלי רתת לקרב אל מלאכת הקדש, שבחקירת הטבע והחלק הספרותי, שנרקם עליו. ואלה ציון ישלח לנו עזרתו ממרוב להשלימה ברוח האמת הצרופה, שרק היא תהיה נר לרגלינו. — כאן נוצר ספר ספרינו, לא הרחק מפה נכתב גדול חבורנו העתיקים וכאן חיות שתי השפות השמיות, שאין ערך להשיבותן בתחית לשוננו ומדע ספרותנו: הלשון הערבית והלשון הסורית; והעקר פה חי הטבע, שבו היו, שרו וקוננו חזונו ומורינו הנצחיים — ופה ורק פה המקום היחידי לחקירת כל אלה.

לא להעלות גרת חכמי ארפה ואמריקה צריכה להיות מטרת חכמי ארץ ישראל

אלא לתת להם את אשר יקוו בצדק לקבל מאתנו בכל הנוגע למדע ארצנו וספרותנו—
כי מציון תצא תורה, ודבר ה' מירושלים.

* * *

לפני שנעבור לעצם הענין עלי להקדים הערה קטנה. עלינו לדעת, שכל מה שנכתב על הטבע בתנ"ך ובהלמודים, לא נכתב אלא דרך אגב. (וזה רק מקרה מצלח אם במקומות רבים מספיקים התאורים להקנותנו מושג ברור ממה שחשבו וראו). עקר כונתם היה ללמד את העם מוסר השכל ולהדריכו בעיני טמאה וטהרה ובשאלות כלכליות, כחקלאות.

אם נשוה את ידיעת הווינו והכמינו בטבע לידיעת הטבע בזמננו, נמצא שהיו ענפי חקירה, שהיו בקיאים בהם והרבו לכתוב על אדותם. ויש דברים, שלא שמו לבם אליהם ביותר ובספרותנו העתיקה יש לנו רק רמזים מהם.

נבחננא את המקצועות הוואולוגיים השונים כל אחד בפני עצמו:

(1) מרפולוגיה (תורת הצורה. נדה נ"ו ע"א: דפוס הצורה) אנו מוצאים במובן הרחב ביותר ביהוקאל י"ז ג': הנשר הגדול, גדול הכנפים, אך האבר, מלא הנוצה. חלקה החשוב שבמרפולוגיה, הארגנולוגיה (אמנם רק החיצונית): חולין ס"א ע"א: מה נשר מחד, שאין לו אצבע יתרה (מהותה של «אצבע יתרה» אבאר באחת ההרצאות הבאות). חולין נ"ט ע"ב: וקרש, אף על פי שאין לו אלא קרן אחת, מותר כללא הוא. והרי עו, ריש לו קרנים וטלפים וחלבו אסור... כרוכות בעינן. והרי שור כרוכות וחלבו אסור, מפוצלות בעינן. והרי צבי, דאין מפוצלות, וחלבו מותר, הדורות בעינן. — חולין ס"ג ע"א: שקיטנא אריכי שקי וסומקי שריא וסימניך מורומא; גוצי וסומקי אסרי. — שבת ע"ז ע"ב: מאי טעמא. תורא אריכא גנובתיה? מאי טעמא: גמלא זוטר גנובתיה? מ"ט קרנא דקמצא רכיכא? מ"ט האי תימרא דתרנגולתא מדלי לעילא? — סנהדרין ל"ח ע"א: מפני מה אין פרצופיהם של בני אדם דומין זה לזה? (מפני מה עיניהם של תרמודיין תרוטות, ראשיהם של בבליים סנלגלות, רגליהם של אפרקיים רחבים? שבת ל"א ע"א). —

(2) באטוולוגיה (אנטווגניה) בודאי היו ידועות להם עבדות לא מעטות; אולם אלינו הגיעו רק מעטות מאד, בעזרת רמזים: עובר ירך אמו הוא (גיטין כ"ג ע"ב). — אדם בא לעולם ידיו קפוצות (קה"ר פ"ה—ד).

(3) מהסטולוגיה במובן המקבל לא ידעו כלום, אם נשפט על פי העדר דברים במקצע הוה בספרותנו הקדומה. — ענין דומה לזה קצת אנו מוצאים בסוטה ה' ע"א. א"ר יוחנן — אדם: אפר, דם, מרה.

4) הפסילוגיה שלהם היתה טלאולגיה יותר מפסילוגיה במובן המקבל היום. — בתהלים קט"ו אנו קוראים: פה להם ולא ידברו, עינים להם ולא יראו, אזנים להם ולא ישמעו, אף להם ולא ירחוק, ידיהם — ולא ימישון, רגליהם ולא יחלכו, לא יחנו בגרונם. — כתובות ה' ע"ב: אמר רבי אלעזר: מפני מה אצבעותיו של אדם דומות ליתדות? מאי טעמא? אילימא משום דמהלקן, כל חדא וחדא למילתיה עבדא?... שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון, יניח אצבעותיו באזניו, — תנא דבי רבי ישמעאל: מפני מה אונן כולה קשה והאליה רכה, שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון, יכף אליה לתוכה. — שבת קנ"ב ע"א: „שומרי הבית (קהלת י"ב ג') אלו הכסלים והצלעות (שהן שומרים בני המעיים וחיותו של אדם וסוגרין בעדם) והתעותו אנשי החיל: אלו שוקים (שכחו של אדם נסמך עליהם). ברכות ס"א ע"א: ת"ר: כליות יועצות, לב מביך, לשון מהתך, פה גומר, ושט מכניס ומוציא כל מיני מאכל, קנה מוציא קול, ריאה שואבת כל מיני משקין (רש"י): אף על פי שהן נכנסין בכרס דרך הושט, הריאה מוצצתן ושואבתן מבעד לדפני הכרס, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קורקבן טוחן. — הולין נ"ט ע"א; סנפירים (שהרג) פורה בהן.

5) מזואוכימיה ומזואופיסיקה לא ידעו כלום כל העמים הקדמונים ועמנו בתוכם.

6) לא מעט נודע להם על הפתולוגיה של יצורים שונים: דרני דכוורי (הולין ס"ז ע"ב) הם התולעים הידועים ממשפחת Echinorhynchidae ממערכת Acanthocephali, המתפחים במעי הדגים, — או Cymóthoa oestroïdes (שמצאתי בחור טפיל בדגים רבים של הים התיכון) ממערכת Isopoda — Myxosporidia ממחלקת Sporozoa, — או Siphonostomata (Crustacea): טפילים השוכנים באגודי הדגים גם בימינו אנו. או משפחת Polystomidae ממערכת Tremato- des, כגון Diplozoon paradoxum Nordm. התי באגודי הדגים ואחרים מקרוביו. — Gyrodactylus elegans — שם. יוקיאני אסירי. מאי טעמא? מעלמא אתו (מן העולם באו, זאת אומרת: הם התפתחו מחוץ הבהמה או כמו שאומר רש"י: שְׁבַלְעָתָן הבהמה עם האוכלים ותחלתן שרצו על הארץ) — איכא דאמרי — יוקיאני שרו. מאי טעמא? מיניה גבלי: מן הבהמה עצמה הן גדלן ולאן שרץ הארץ נינהו. — התולעים, הגדלים מן הבהמה עצמה, המתפרנסים וגדלים במיצי הבהמה (succus gastricus) עצמה, הם Gastrophilus pecorum F., Gastrophilus nasalis L., G. hamorrhoidalis Linné, G. equi F.

— *Taenia saginata* Goeze — והלכתא קוקיאני אסירי מאי טעמא? מינם
 ניים ועיילו ליה באוסייה (כשהבהמה ישנה נכנסים בחוטמה). — כאן יכולים
 אפילו לחשב גם על מיני *Sarcophaga*. — „דרני דבשרא אסירי“, (תולעים
 הנמצאים בין עור לבשר, שמפשיטין הבהמה). ואת היא *Hypoderma bovis*
 de Geer

גם *Oestrus ovis* Linné השוכן בתור טפיל בחללי המצח של
 הכבש, היה ידוע לאבותינו. בשבת נ"ד ע"ב כתוב: „ואין תרהלים יוצאות חנונות.
 אמר רב הונא: עין אחד יש בכרכי הים וחנון שמו, ומביאים קיסם ומניחין לה
 בחוטמה, כדי שתתעטש ויפלו דרני ראשה“. (במח הכבש מתפתחת גם
Taenia coenurus). בבבא מציעא צ' ע"א נקראת פרה הולת מעיים,
 המוציאה רעי צלול כמים — סְתָרְתָּת. המחלה האמורה היא *diarrhoea*
Ischiagra? *dysenterica* של כבשים נקראת שיגרוןא (חולין נ"א ע"א: ההוא
 אימרתא דהונו שדרן כרעיה בתרייתא. אמר רב ימר: האי שיגרוןא. פרה הולת
Hyperaemia נקראת „אחנות-הדם“ (חולין נ"ח ע"ב).

Teratologia 7. חולין נ"ח ע"ב. אמר רב הונא: לא שנו, אלא שחסר
 ויתר ביד, אבל חסר ויתר ברגל טרפה.

Zoologia descriptiva 8. כאמור לא היו נביאינו וחז"ל זואולוגים,
 שחקרו את בעלי-החיים לשם החקירה בלבד. ולפיכך לא השתדלו כלל לתאר אותם
 ברחבה כנהוג בימינו אנו. הם הסתפקו בתאורים קצרים עד למאד. ובהיות שלא תמיד
 בחרו בתכונות האפיינות ביותר, קשה הכרת חיות רבות על פי תאוריהם, אולם ביחס
 לחיות לא מעטות קולע גם הקצור מאד אל המטרה. כך יכול הכתוב „קרחי וגוי על-
 בני תענוגך, הרחבי קרחתך כנשר (מיכה א' ט"ו) להתחם רק *Gyps Fulvus*
 Gmelin. — „היהפך כושי עורו ונמר חברבתיו (ירמיה י"ג כ"ז), הנמר הוא רק
Felis nimr H. E., לא ה*Tiger* (שרך) אגב לא היה פה מעולם ואינו
 כאן גם עתה). — שקיטנא, שהוא בעל שקי אריכי וסומקי יכול להיות רק
Phoenicopterus roseus ובעל גוצי שקי וסומקי יכול להיות רק *Himantopus*
candidus. — דוכיפה, שהודו כפות לו (כלם חולין ס"ג ע"א) היא כמובן *Upupa*
epops; שושיבא, שראשו ארוך (ע"ז ל"ז ע"א) היא *Tryxalis* וגומר.

Palaeozoologia או *Palaeontologia* 9. מן המקצוע הזה
 יש לנו רק רמזים, למשל בשבת כ"ח ע"ב: תחש, שהיה בימי משה, בריה בפני עצמה
 היה... ולפי שעה נודמן לו למשה ועשה ממנו משכן ונגנו...

Phylogenie 10. גם מזה יש לנו רק רמזים קלים. בפסחים נ"ד ע"א

אנו מוצאים כעין וכוה על שטח דרוין בדבר מוצא או התפתחות המינים והטפוסים של בעלי-החיים. שם כתוב: הביא שתי בהמות והרכיב זו בזו ויצא מהם פרה. רשב"ג אומר: פרה בימי ענה היה, שנאמר הוא ענה אשר מצא את הימים במדבר.—חולין קכ"ז ע"א: אמר רב הונא: פעם אחד הלכתי לוועד, וראיתי נחש שהוא כרוך על הצב. לימים יצא ערוך מביניהם. וכשבאתי לפני רבי שמעון החסיד, אמר לי: אמר הקב"ה: הם הביאו בריה, שלא בראתי בעולמי, אף אני אביא עליהם בריה, שלא בראתי בעולמי.

11 זואולוגיה שמושית (Zoologia applicata) היתה ענין חשוב מאד מאד לעמנו גם בשבתו על אדמתו, גם בהיותו בגלות בבל, והרבה ידעו על היצורים, ביחוד על השרצים, המזיקים לחקלאות. ממועילים אין זכר (יצורים רבים, כארבה וקרוביו והצלצלים והומיהם לא נזכרו אלא לשם שבט-מוסר, וכן נזכרו בנחשים רק הארסיים).

הצלצל (cicada) דברים כ"ח מ"ב: כל-עצך ופרי אדמתך יירש הצלצל.— הארבה וילדיו (ילק, הסיל, גום) ביזאל.—שעלים קטנים (Canis syriacus H. E.) מהבלים כרמים (שה"ש ב' ח').—הנמלים: אכלה הגב, קרסמה נמלים, שברתהו הרוח (מנחות ע"א ע"ב). לפאה ב' ו' מעיר הר"ש: דרך הנמלה לחרסם—קנה השבולת מלמטה. (ל"קרסמה" אומר הרא"ש: כ"ף וקוף מתחלפים על דרך קרתי ושתיתי מים, כמו: כי יכרה איש בור). את שני הכתובים הנפלאים במשלי אבאר באחת ההרצאות הבאות. מחריבין חורי נמלים (מו"נ ו' ע"ב).—ביונה ד' ו' מדבר על תולעתה של *Grammodes algira* המיחדת לעין הקיקיון (*Ricinus*). *Chaerocampa* *alecto* L נזכרת בדברים כ"ח ל"ט (כרמים תטע ועבדת ויין לא תשתה ולא תאגר כי תאכלנו התולעת).—*Dacus olivae* Risso נרמו בפסוק הנורא: ויתים היו לך בכל גבולך ושמן לא תסוך, כי ישל ויתך. (לזה מעיר רש"י בביצה ל"ה ע"ב: אילן זית יפיל את פרותיו ולא יגיעו לבשול.—תולעת שבעקרי זיתים (חולין ס"ו ע"ב) היא זו של *Himatismus villosus* Haag.—תולעת שבעקרי גפנים היא בלי ספק המחבלת הנוראה, הידועה בשם *Dactylopius vitis* Nied.—זיזין שבערשים הם תילעי *Laria lentis* Frölich.—תולעת שבגורגורות היא *Cynips psenes* או כמו שקוראים לה היום *Blastophaga psenes*.—הה דרימוני (שבת צ' ע"א) יכול לכלל גם את התולעת של *Virachola livia* Kl. או *Carpophilus hemipterus* F. var. *luridus* Murray.—ירקון (דברים כ"ח כ"ג) היא *Scythris temperatella* Led. *Scythris temperatella* Led. ירפן שדמירי כותב עליו: هو

דוד يكون في الزرع ثم ينساخت فيكون فراشا—يقال زرع ميروق

צדון את האישות ואת העכברים משרה האילן ומשרה הלבן (מו"ק ו' ע"ב). אישות היא *Spalax typhlus ehrenbergi*. העכברים הם מיני *Microtus*.

(12) וואולגיה רפואית. בעת שלערבים משמש כמעט כל בעל חי לרפואה (די לקרא את ספריהם של *זוויני* ושל *ד. ירי* בכדי להוכיח מאמתות [הדבר הזה], הרי נזכרו בתנ"ך ובתלמודים הרבה פחות בעלי-חיים, שיש להם ערך ישר או בלתי-ישר לבריאות האדם. מלבד העלוקה (משלי ל' ט"ו) נזכרו הזבוב שבארץ מצרים (שבת קכ"א ע"ב) הנדרף „לזבוב אשר בקצה יאורי מצרים" (ישעיה ז' י"ח : *Glossina morsitans Westw.* הצרעה (צרעה שבנינוה—שבת שם—נדרפת לדבורה *Culicoides* אשר בארץ אשור. ישעיה שם), העקרב, הנחש, היתוש (גם *Simulium* מיני תענית י"ד ע"א — ושאר כל מיני פורעניות, המתרששות, כגון: חיכוך, הגב, זבוב וצרעה ויתושין נכנסים בעיניו ובהוטמו.) — היבחוש (רש"י: כמיין יתושים דקן הנמצאות במרתפות של יין. הם מיני *Drosophila* (חולין ס"ז ע"א). —

שבת ע"ז ע"ב: אמר רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקב"ה בעולמו, לא ברא דבר אחר לבטלה: ברא שבלול לכתות, ברא זבוב [מין *Anthrax*] לצירעא, יתוש לנחש ונחש להפסית וסממית לעקרב. — שם צ' ע"א: א"ר יהודה: מקק דסיפרי *Sitodrepa*, *Calandra oryzae*, *Calandra granaria* Linné *panicea*, תכך דשיראי (*Tinea tapetiella* L, *pellionella*) ואילא דעינבי (*Polychrosis botrana* Schiff., *Conchylis ambiguella* Hübner) ופה דתאיני וזה דרימוני כולהו סכנתא.

(13) וואולגיה מסחרית או טכנית. שמות כ"ח ה': תולעת-השני (*Coccus ilicis*). מויקים: תכך דשיראי, אבוקה (*Tinea pellionella*) ב"מ ע"ה ע"ב ואחרים.

(14) ידיעות רבות מאד היו לחז"ל בחכמת הנחוח (*Anatomia*, *Zootomia*) ומכיון שיכלתי להביא דגמאות לאין מספר, לא אביא אף אחת; אסתפק רק בהערה, שאת נסיונותיהם הראשונים והעקריים בחכמה הזאת רכשו להם בבעלי-חיים, כי אלה התרו לנתוח.

(15) ידיעתם בוואולגיה גרפיה היתה מעטה מאד, כפי שהענין ומצב ידיעת הארצות השונות בימיהם מחיבים. רק פה ושם אנו מוצאים רמזים לבעלי-חיים, שנקראו על-פי שמות משכנם, כגון זבוב שבארץ מצרים (והיה ביום ההוא ישרק יהוה לזבוב אשר בקצי יארי מצרים (*Glossina morsitans Westwood*) ולדבורה (כאן *דבור*) אשר בארץ אשור (ישעיה ח' י"ח). — ובשבת קכ"א ע"ב אנו

מוצאים, שהריגת זבוב שבארץ מצרים התרה בשבת, כמו כן הצירעה שבנינוה (המחאימה לדבורה אשר בארץ אשור של ישעיה ה' י"ח) ועקרב שבחדייב ונחש שבארץ ישראל.

(16) הרבה מאד ידעו על ארחות-חייהם של בעליהחיים. אלה בעקר יהיו תכן

הרצאתו.

Talpa איננה בארצנו, מה שתרגמו בשם הוה, ומה שחשבו שהיא היא המסכה בגבשושיות העפר הנערמות בשדות ובגנים — היא *Spalax typhlus ehrenbergii* ובכן לא אוכל-שרצים (*animal insectivorum*), אלא גיץ (*animal rodens*). תכונה שאפשר להכיר מיד בשנים, שהחוחות שבהן (*dentes incisivi או incisores*) דקות וארכות ועקמות מאד, כשני החלדה, שגם היא שריץ-גיץ: החוחות העליונות יוצרות קטע גדול של חוג (עגול) קטן יותר; התחתונות — קטע קטן של חוג גדול יותר.

הוא השריץ הנקרא בויקרא חלד (בערבית *جمل*) ואישות במו"ק ו' ע"ב בבבלי ובירושלמי (מו"ק א', ד'): „צדין את האישות ואת העכברים בשדה האילן ובשדה הלבן כדרכו במועד ובשביעית. — במקום הראשון כתוב: מאי אישות? אמר רב יהודה: בריה שאין לה עינים. אולם במקום הנ"ל בירושלמי נאמר: אישות זו חולדה.

והנה כתוב בחולין קכ"ז ע"א: כל שיש ביבשה יש בים, הויז מן החולדה.

לזה מספר Buxtorf ספור נפלא, שהוא מבטיח שלקחו *ex rabbinorum scriptis*. אני לא מצאתיו, אולם בירו בודאי היה הספר. וזהו הספור בלשונו:

„Comitia fuerunt Principum mundi de administratione recta. Princeps maris conquestus est, se non habere subditos sufficientes. Permissum ipsi proinde fuit, ut ex terra peteret plures, modo de alimento provideret. Conjecit omnia animalia terrestria in mare, cum mandato, ut illic quoque suam speciem propagarent. Factum est: unde dicitur omnia animalia terrestria esse quoque in mari, nisi quod quaedam in monstrosam formam conversa sunt. Ad cum pervenisset, ea in littore stans dixit Principi maris, Quorsum me denuo in mare projicies? Nunquid vides me

in mari jam rsse? Id autem dixit effigiem suam
in mari ostendens. Princeps contentus הלה dimisit.
Hinc dicunt Talmudici: omnia herrestria in mari esse
praeter הלה, quae astutia sua evasit."

מזה אנו רואים, שלחלה יש עינים, שהיא רואה בהן היטב; כי
ראה ראתה את עצמה במים והראתה את דמות־דיוקנה גם לשר של
ים. במקום הלךך (בהא) צריך, אפוא, להיות בירושלמי חלך (בלי הא), שהוא
Spalax typhlus ehrenbergii.

* * *

הנשר, כידוע, אינו Adler (eagle) אלא הנשר—*Gyps fulvus* Gmelin
ה Adler הוא „עיט“ — *áietòs*. שמות אחרים משתפים לעברית התנכית וליונית הם:
ליש—*λίς*; לביא—*λέων*—Löwe; חנין—*θύνων*; אנפה—*ἀνοπαία*; כר—*κῶρ*;
קוף—*κῆπος*—פרה—*πόρις*—*Färse*; גמל—*κάμηλος*; עו (עיוא)—*αἴτ' ἄζα*;
גדי—*ἄι-γίδιον*—*hoedus*; עפר—*ἔριφος*.

באיוב ל"ט ל' אנו קוראים: ואפרחיו יעלעו־דם ובאשר חללים שם הוא" הרבה
התוכחו על חצי-הפסוק (Hemistichium) הראשון. אולם כידוע האמינו המצרים
(ואולי גם היהודים באלכסנדריה), שהנשר מזיין את אפרחיו בדם-לבנו הוא.
באחת המונוגרפיות אוכיה, שמן הנשר עברה האגדה לשקנאי (Pelicanus), שעל
אדותיו חשבו בימי-הביניים, שהוא מכלכל את אפרחיו בדמו. הקשר בין שני העופות
הללו היה הרחם *رحم* (Neophron percnopterus) אחי הנשר. גם לרחם גוף
לבן, אברות שחורות, כיס-גרון צהב. וכן מובן התרגום המתעתע של מהברי המלונים
הערבים! *رحم Pelicanus - Percnopterus* וגם בני-עמנו נסו לתרגם הרחמה
(דברים יד) Pelicanus.

בחולין כ"ב ע"ב מפרש אמנם הפעל „יעלעו“ באפן אחר לגמרי: „תני יעקב
קרח: מאימתי בני-יונה כשרים? משיעלעו... אפרחיו יעלעו דם. אימת? אמר אבוי:
מכי שמיט גרפא מיניה ואחי דמא. זאת אומרת: מן הזמן, שהדם בא מן הצלעות“
(כי צלע מתרגמים ע"ל עא). אולם בעלי-התוספות כבר מעירים, שמנחם פתר במחברת
„יעלעו דם“ ענין „בליעה“ כמו (עובדיה א') ושחו ולעו.

לאמונה הזאת גרם מבנה לשון הנשר ודרך אפרחיו להוציא ולהכניס את הלשון
בלי כל סבה נראית.

„עין תלעג לאב ותבו ליקהת-אם יקרוה ערבי נחל ויאכלוה בני נשר. (משלי

ל' י"ו). כידוע קצרים הם צפורניו (אظافر unguis. הניאל) של הנשר, המתפרנס רק בנבלות. הכלי היחיד, המכשירו לפתוה ולבקע עור של פגור סוס, גמל או פרד וכדומה הוא אצלו המקור. וזה חזק ובריא כל כל כך, שבאמצעות מהלמות מעמות הוא מרטש את עורן של נבלות בעלי-החיים הנ"ל. במה דברים אמורים? בנשרים מגדלים. מה שאין כן בבני נשר (ובערבים), שכחותיהם נופלים עדיין מכחות נשרים, שיצאו משנות ילדותם. הם מהלים לנקר את עין טרפם, שהוא הוא המקום הרך והקל ביותר להבתר בכל הגוף: זה הם מרגישים בחושם הטבעי.

עוד דבר: הבנים, שלא שמעו בקול אביהם ואמם או קללום, הומתו או נרמו באבנים ונשארו כל היום תלויים (ויקרא כ' ט; שמות כ"א ט"ז—י"ז; דברים כ"א, י"ח) והמקום הקרוב ביותר לפשה, כשבן-הנשר עומד על ראש התלוי — היא העין.

Naumann מספק אמנם בזה, שנשר ורחם ודומיהם, אינם יראים לנקר גופתו של מת; אולם יכול אני לאשר מתוך נסיונותי הרבים, שאפילו תינוק בקיומו חי מטיל את אימתו על הנשר, מה שאי כן בנבלת אדם, אפילו אם זה היה מגדל.

הנשר מבכר בשר פגרי אדם על בשר כל שאר בעלי-החיים. זה נרמו גם כן בכתוב המובא לעיל: „ובאשר הללים שם הוא“ (הללים הם הללי-הרב, הלולים על ידי הרב: Gladio perforati, שנשארו על שדה-הקטל). ולא רק בשל הגמלים והפרדים והסוסים והחמורים, הנופלים באין אונים במסעו-הצבאות השונים, עפים הנשרים בעקבותם, אלא בעקר בגלל פגרי החילים הנהרגים במלחמה. (כאן מתעוררת השאלה החשובה מאד בדבר דעתם של Livius ו-Thucydides, שאין הנשרים והעורבים נוגעים במתי דבר — Pest. העבדה מוכיחה, שאין הנשרים מעבירים את המגפה הזאת מארץ לארץ וממדינה למדינה. לדעה הזאת נשוב באחת ההרצאות הבאות, כשנדבר על היותם הנפשית של בעלי-החיים).

באיוב ט' כ"ו כתוב: „כנשר יטוש עלי-אכל“ גם כאן נרמו, שלחם-חקו של הנשר הן נבלות; כי אין יצור חי נקרא „אכל“ לבעל-חי בעודו בחיים יש מטרת רבות ואחרות לגמרי, מאשר לשמש אכל למישהוא. למטרה הזאת, להיות לאכלה אחר המות, אין שום בעל-חי מכון את ארחות חייו ומעשיו. — וכך יש להבין פסוק ח' בחבקוק א': „יעפו כנשר חש לאכול“ (לא כתוב: „לטרף“), הבא בקשר עם הללי-הרב במלחמה (וקלו מנמרים סוסיו והדו מאבני ערב ופשו פרשיו ומרשו מרחוק יבאו יעפו כנשר חש לאכול“).

לא בכל עת ובכל שעה ובכל מקום מזדמנים פגרים לנשרים הרבים מאד (כידוע קדוש הוא הנשר בעיני עם הארץ ואין איש נוגע בו לרעה, וחיות ועופות בודאי אינם ממעטים את מספרו, ככתב רש"י בצדק ל„ואשא אתכם על-כנפי נשרים“)

ומטל עליהם לפעמים לצום ימים רצופים. אם הם רואים, איפוא, נבלת חיה או אדם משלכת במקום שיוכלו להתנפל עליה, הם משים אליה בכל מאמצי כח אברותיהם הארכות עד למאד (ארכן מגיע עד 340 ס"מ!) להקדים איש את רעהו, כי רבים המההרים המתאווים לאכל וקטנות על-פי רב גויות המתים. ואפילו על גופת גמל יכולים להתיצב לכל היותר 20 נשרים, 10 מזה ועשרה מזה. אולם מספר הפטנטים מגיע לעתים קרובות מאד עד 50—60! בהתאם לגדל כנפיו קורא לו יחוקאל בצדק „גדול הכנפים ארך האבר“. ובהיות שעליו לעבר מקומות רחוקים מאד, עד מצאו פגור חיה, קל מעופו ביותר ונכונים הכתובים: „מנשרים קלו (ש"ב א' כ"ג) קלו מנשרים סוסיו“ (ירמיה ד' י"ג). בסבת מעוט הנבלות הוא מכרה גם להרקייע שחקים, למען הגדל והרחב את חוג ראייתו, את ה Perspective. ועל כן הם נקראים „נשרי שמים“, ככתוב באיכה ד' י"ט: „קלים היו רדפינו מנשרי שמים או במשלי ל' י"ט: „דרך הנשר בשמים“.

כל התכונות הללו (ארך הכנפים, קלות המעוף וגבהו, והדות הראות) מכוונת רק לרכישת המזון. שהיא המגמה הכבירה והחשובה ביותר לכל בעל-חי אחר השאיפה לקיום המין וההגנה על חייו.

לסוג מזונותיו, הפגורים, או נכון יותר — קרבי הפגורים, מתאימה עוד תכונה רבת ערך ביותר, המיוחדת רק לו: הקרחה. ארבעה הם מיני הנשר בארצנו. מלבד הנשר עצמו (*Guyps Fulvus Cmelin*) שוכנים כאן גם הפרס (*Vultur ossifragus* או *Gypaëtus barbatus*), העזוניה (*Neophyrpn percnopterus*). ראש כלם קרח; בעזוניה וברחם קרח גם חלק מצוארם.. אולם באף אחד מהם אין הקרחה מגעת למדה כזו, שהיא מתפשטת בו בנשר. ומובנים לנו היטב דברי מיכה: „קרחי וגוי על-בני תענויך הרחבי קרחתך — כנשר (הקרחה היא סמן לאבל: — ההפך — „הקרן“ שכל בדוי מניח בראשו: רמה קרני בה). במות אחד במשפחה מגלחים את „הקרן“). דעת בוכרטוס, שקרחה כאן היא-Mauser mue — נשל, אינה נכונה, כי Mauser מקיפה את כל הגוף, בעת שקרחה וקרה וקרוח מתחשים רק לראש, או לכל היותר — לחלק מאחורי הראש. — לא יקרחה קרחה בראשם“. ויקרא כ"א ה'. — „כל-ראש מקרה“. יחוקאל כ"ט י"ח. — „ואיש כי ימרט ראשו קרה הוא“. ויקרא י"ג א'. „ולא תשימו קרחה בין עיניכם“. דברים י"ד א'. — „בכל - ראשיו קרחה“. ישעיה ט"ו ב'. — „כי כל-ראש קרחה“. ירמיה ט"ח ל"ז. — „ובכל ראשיהם קרחה“. יחוקאל ז' י"ח. „ועל-כל-ראש קרחה“.

„Itaque tam Graeci, quam Hebraei calvitium avibus tribuunt. Ita ut hoc solo differant, quod cum avium calvitium juxta Graecos pertineat ad solum caput, id Hebraei extendant ad totum corpus, et avis calva illis dicitur, quae glabra at deplumis est.“ בוכרטוס.

איני יודע מנין לו הסברה הזאת, הרעה הזאת הכוונת מעקרה? לפי כל הכתובים. שהבאתי לעיל, אין *avis calva* סתם *avis glabra et deplumis*, אלא דוקא עוף ערם-ראש. וגם המשלים שהוא מביא מספר פליניוס, סותרים את בנינו. הוא כותב. „*Quamvis enim calvitium proprié homini tribuatur, tamen etiam aves calvae dicuntur. Plinius libri undecimi capite trigesimo septimo: Quaedam animalium naturaliter calvent, sicut struthio-cameli, et corvi aquatici, quibus apud, Graecos nomen est inde, id est, φαλακροκόρακες.*

דוקא שני העופות, שפליניוס הביא לדוגמא, קרחים בראשם — כנשר: *Phalacrocorax carbo* Linn. רק בראשו, והנעמית גם ברב צוארה — ממש כנשר. וזה מובן. כי הפעל *calvere* נגזר מן *calva*: גלגלת. ובכן, אם פליניוס אומר: *quaedam animalium calvent* הוא חושב רק, שהם קרחים דוקא בראשם, וזהו משמעת שה' *bald head: φαλάκρα*.

ועל היותו נשור נוצת הראש ורב הצואר הוא נקרא „נשר.“ (נשר: *aus—, abfallen*). כאמור להוט הנשר ביותר אחר הקרבים, המלכלכים בדם ובהלט (*Lympha*: غلظ). בכדי להגיע עדיהם צריך הנשר לחככים את כל צוארו לתוך חלל גוף הנבלה. נתאר לנו עתה בדמיוננו את ראש הנשר וצוארו עוטים נוצה. הדם והחלט היו נקרשים על גבי הנוצות, היו מדבקים אותן יחד עד לבלוי הפרדן. (הן אפילו בתרנגולים נצים מתדבקות הנוצות ממעט הדם, העולה עליהן). ולו גם היו טים במדבר וברכסי ההרים הגבוהים, היתה הרחיצה בהם מסכנת את חיי הנשר. כי המים היו מרטיבים את גופו עד ה בשר, באין לו בלוט-שת (*Geandula uropygialis*) כזה, שיש לבני-אוו או עופות-מים אחרים, המשמינים את כל נוצתם, באיפן שאף טפת-מים אינה חודרת לתחתיה. — בנוצות המדבקות היו שוכנים טפילי-נוצה לאין שעור.

כאן ראינו דוגמה טפוסית למניעת התדבקותן של נוצות — בגדול עופותינו. עתה אביא לכם משל מקטון צפרינו: יונק הדבש של ארץ ישראל (Cinnyris osea Bp.) את היצור הנחמד והועיר הזה דרש השלטן עבדול-חמיד בשעת משלחתנו המדעית לים-המלח (שנת 1908). את הונג, שעלה בידי לצור ביגיע רב מאד, זנתי במי-סכר, שמלאו יפה את מקום מיץ-הפרחים, הנקטר, המשמש להם מאכל בטבע. מי-שתיה לא נתתי להם, כי לדעתי הספיקו מי-הסכר לרווח את צמאם. כעבר זמן מה — הרגשתי בשבויי היפים, שאין פניהם כתמול שלשום: צמאים הם ועוד יותר מזה; רוצים הם לרחץ... מיד נצנץ בי הרעיון לנסות את האנסטנט שלם או נכון יותר — את כח-ההבדלה שלהם...

בחרתי ארבע צנצנות — זכוכית, שרמו במראיתן זו לזו. בשתים מהן שמתו מים, שסכר נמס בהם לחלוטין, ולתוך שתים יצקתי מים חיים, טהורים. ביום הראשון סדרתי את הצנצנות באפן כזה, ששתי צנצנות — מי-הסכר היו בצדו האחד של הכלוב וכלי-מי השתיה והרהיצה בצד השני. וראה זה פלא! כשרצו „לאכל" השקיעו את מקורם הארך לתוך כנסי מי-הסכר, וכשרצו לשתות שלשלו את לשונם התולעית הארכה מאד לתוך הצנצנות, שהכילו את המים הזכוכים. צפרי שקדו על טהרן ותרחצנה את נוצתן במים הפשוטים. למרות דמיוןן של הצנצנות בעיני, ידעו הצפרים, שמעולם לא „אכלו" מי-סכר בטבע (!) להבדיל ביניהן: בימים הבאים סדרתי את הצנצנות מסח באופנים שונים — אולם הוצאת נסיוני לא שנחה אף במקצת. כשרצו „לאכל" פנו למי-הסכר וכשרצו לרחץ, טבלו את נופן העדין במים. — החלפת מקום הצנצנות לא ברבלתן.

מה היה לצפרים, לולי הבדילו בין מים למים, לו היו זורקים על נוצתם מי-סכר? המים האלה היו נקרשים, ומדבקים את הנוצות האחת להברתה באפן כה מוצק, שהגוף היה נתון ככשרין מלכד: נקבוביות — העור היו מסתתמות והצפור היתה נחנקה, כי מלבד הנשימה בריאות נושמת הצפור — לא פהות מן האדם — גם בנקבוביות-עורה. גם כני-הנוצה היו „אוכלות" אותה חיה — מאין יכלת להפריד את הנוצה בכרי לפלותן.

בטבע אין יונק-הדבש בא לידי נסיון כזה, בשביה נתנה לו ברירה: לבחר את המים הטובים לבריאותו, — כסות-הנוצות המלאה לא הויקה לו אף במקצת. — לא כן הנשר: הוא מכרח להשקיע את ראשו וצוארו בדם ובנסיוב-של-דם, שהיו מלכדים את נוצותיהם של חלקי-גוף אלה עד כדי המתת בעלן: הוא טעון קרחה מרחה מאד, קרחה שתאפשר לו את העמקה לתוך חלל-הגוף.

שני כלי-יון חשובים מאד לעופות המורפים: המקור החד כפוף-האנקול והצפרנים

המחדדות, הארכות והעקמות מאד. בצפרנים תופש העוף את טרפו ובהעמיקו לנעצם בבשר החי, המפרפר בין חיים ומות, ירימנו וישאנו אתו אל אשר ישאנו רוחו. במה דברים אמורים? בעופות הטורפים, האוכלים אבר מן החי. אולם כידוע אוכל הנשר רק גבלות; אין לו, איפוא, כל צורך בצפרנים ארכים, מעקמים וחדים: הוא אינו טעון בכלל כל "אצבע" ארוכה ביותר להקפת טרפו וכדומה; ובאמת אין לו אצבע יתירה, ככתוב בחולין ס"א ע"א: "מה נשר מיוחד, שאין לו אצבע יתירה".

הרבה הרבה התוכחו על "אצבע יתרה" זו, וכלם העלו הרם. היו כאלה, שאמרו שווחי האצבע האחורית. אך זו הן ישנה גם לתור, ובמה מתבלט הנגוד? לויסן אומר של *aquila chrysaetus* יש ארבע אצבעות לפניו; אבל התכונה הזאת איננה בשום עוף בעולם! לאחור יש שתי אצבעות רק לתרנגול בן-תרבות אחד, הוא תרנגול *Dorking*, שמוצאו מן העיר *Dorking* (אשר ב *Surrey* — אנגליה) ואשר על אדותיו בודאי לא חשבו ח"ל. כי לא היה עוד בימיהם, אפילו בארץ מולדתו.

רבנו נסים היה היחיד, שהבין את הנכונה, באמרו: ש"אצבע יתרה" אין פרושה, "יתרה במספר", אלא "יתרה בארכה", וזה נכון מאד. — אך מהי היחידה, מהו קנה-המדה, שעל פיו נמד, שישמש לנו יסוד? על זה לא חשב איש. אפס כי במחוי נקרה השאלה הזאת שנים רבות, עד שמצאתי לה פתרון.

בדקתי יותר ממאה עיטים (*Aquilae*) ועשרות נשרים וקביעות המדות, הפליאתנו. בתור יחידה לקחתי את השרשכף (*Tarso-Metatarsus*), שהתהות מעצמות שרש-כף הרגל (*Tarsus*) ועצמות כף-הרגל (*Metatarsus*). במנונגרפית על "העיט" אני מביא מספרים מדיקים מאד. כאן אני רק את המסקנה: בכל העיטים ארכה "האצבע" ביחד עם צפרנה מה ששרשכף: יש להם "אצבע יתרה". רק בנשר ארך השרשכף יותר הרבה מן "האצבע" ביחד עם צפרנה: אין לו "אצבע יתרה".

שונות הן לפעמים המטרות ואחת היא העובדה: לעיטים "אצבע" יתרה ללפיתת טרפם, לתור ולעורב — על היותם צעדנים (*Gressores*) $\alpha\tau' \xi\sigma\chi\alpha\tau'$ וטעונים כף-צעירה בעלת היקף רחב. מה שיש לתור באצבעו הקדמית, יש לעפרוני באצבעו האחורית: צפרן ארכה מאד וישרה, להרחיב את שטח-הכף. אולם עוד דבר מחור: מדוע לקח התלמוד לדוגמא את התור ולא את היונה? הן היונה מצויה מן התור... אבל היונה היא גם פרוקטת תרבותי, והרבה מאד שנה אותה האדם גם ביחס לארך רגליה, כידוע. לא כן התור. מאוחו טעם לא

יכל היה התלמוד להביא למופת גם את תרנגול-הבית, שגם את ארך רגליו שנה האדם הרבה. אך מה-קבוע הוא הכלל שמצאתי — ביחס לתרנגול-הבית. בשבלי (Caccabis chukar Gray), בכבלי (Francolinus vulgaris Steph) בפסיוני (Ammoperdix hayi Temm), בשלו (Coturnix communis L.)¹.
שנשר אינו Aigle (איגל"א) כבר ידעו בעלי-התוספות. לחולין ס"ג ע"א הם כותבים: „וכמו כן טועין גבי נשר, שקורין איגל"א ואינו — דנשר יש לו ארבעה סמני טומאה (זאת אומרת: גם חסר „אצבע יתרה“) ואיגל"א יש לו אצבע יתרה“.

אגב אעיר, שיחוקאל צדק מאד בקראו לנשר — „הנשר הגדול“, כי באמת אין גדול מן Gyps fulvus Gm בארצנו. אם כי השקנאי (Pelicanus) עולה קצת בארך גופתו על הנשר (אולי ב-10 ס"מ) הנה בכלל, ובעקר ברחב כנפיו, עולה הנשר על כל עופות ארצו. ונכונים מאד הדברים בתנחומא (פ' אמור): „אין לך גדול בעופות אלא הנשר, ונעשה פנים לחיה (יחוקאל א': לפני נשר)“.

שיינהאק רוצה אמנם לסרס את הכוונה, אך הפשט במקומו עומד. שיינהאק כותב כך: „אין הכוונה פה על גדל המדה, שהנשר יחזיק במדתו יותר מכל העופות, או הארי יותר מכל החיות („חיות“ כאן הם Carnivora, זאת אומרת: חיות טורפות, ובהן הארי באמת הגדול במדה); כי הו"ל ידעו היטב, שהעוף יענה (Strauss). — מענין, שאינו אומר: בת-היענה. א.) גדולה במדתה כמה פעמים מהנשר) רק הכוונה על גדול החשיבות והגאות“.

ואני אומר: פשוטו כמשמעו — אין לך גדול בעופות אלא הנשר. וה Strauss? Strauss איננו עוף, כי איננו יכול לעוף, ממש כמו שהערבים אינם חושבים אותו לטיר, כי טיר בא מפעל טיר (עוף).

בתרכית נקרא Strauss דוה قوشي (צפור-הגמל), ביונית στρουθόκασι-μῆλος (השם הראשון הוא „לשון מגי נהור“; כי στρουθός הוא „צפור“ — Sparrow — זאת אומרת: בעתוק כנה גדול הצפרים — ה-Strauss — בשם sparrow. דבר זה אנו מוצאים גם בגדול היונקים, ה-Baleine: μυστόκατος. השם הראשון הוא Mäuschen — עכבר).

ابن سيره בספרו המהולל كتاب المحصص מונה את הנעמית (نعمه) לא בין העופות, אלא בין החסור והפיל! قزويني בספרו عجائب المخلوقات עושה מן הנמא

[1] [עיי' השלח כרך מ"א חוברת ו' ע' 537].

ואחר ההתרחבות הזאת ילך הושט הליך יצר כבראשונה. זה אינו נקרא זפק לפי משג הז'ל. בחלק-הושט המרחב הזה שוהה הבשר זמן-מה ומשתנה כאן באופן כימי, שנוי הדומה לפעלת בלוטי Lieberkühn, המשתתפים ביצירת המיץ במעי היונקים. ליוסון מזהה Kropf (זפק) עם Vormagen (פרוודור-קרקבן). זה אינו נכון. פרוודור-הקרקבן הוא חלק בפי עצמו וכל הסטרקטורה של רקמתו אחרת לגמרי מזו של הזפק.

עוד דבר חשוב בקשר עם המזון. דפנות הקרקבן הפנימיים עבים מאד באוכלי-גרעינים (Granivora), כי הפקודם לחלחל את המזון, כמו שאומר רש"י. מעשה השהיקה נעשה באמצעות שתי מערכות-שרירים: Musculi laterales, Musculi intermedii, מה שאין כן בנשר אוכל-הנבלות או עופות טורפים אחרים. להם אין צרך בשחיקת מזון. קרקבנם חסר, איפוא, דפנות עבים ואין הם נקלפים.

חשיבות הסמן הזה בנומנקלטורה תראה לנו ברור מן העבדה הבאה: כידוע תרגמו חוגה Lerche על יסוד השערה, „שהחוגה“ נגזר מן „חוג—עלה בחוג לוליוני“. אולם כמה וכמה מיני-עופות אחרים עולים גם הם בחוג לוליוני לשכבות-אוויר גבהות. די לקרא בשם את הדייה הנשר, הרחם, החסירה ורבים דומיהם. במקום אחד באוויר מרפרפים גם מיני הפרפור (Alcedinidea) השונים, גם הבו המצוי (Falco tinnun-culus) אפס כי לאשר האמת קבע רב אפי את סמני החוגה בידה עם סמני שבעה מיני-עופות אחרים (חולץ ס"ב ע"ב). הוא אומר: שמונה ספיקות הן: חובא, חוגא, סוגא והרנוגא, תושלמי ומרדא כוחילנא ובר נפחא. מאי ספיקויהו? עופות טהורים קורקבנם נקלף, וטמאין אין קורקבנן נקלף; והני קורקבנן נקלף בסכינא.

ואני בדקתי עשרות קבות מכל מיני Lerche, השוכנים בארצנו, ומצאתי שקורקבני כלם נוחים להקלף בלי כל עזרת סכין. הבדיקות האלה המציאוני כמובן גם את שמות „הספקות“. את אלה אפרסם במונוגרפיות המיוחדות להם. המינים שבדקתי הם:

Galerida cristata brachyura Tr., *Melanocorypha calandra hebraica* Meinertshagen, *Mel. bimaculata* Ménètries, *Mel. bimaculata* Gaza Meinestzi, *Alauda arenis cinerea* Ehmcke, *Ammomanes deserti fraterculus* Tr., *Calandrella minor aharonii* Hartert, *Alaemon alaudipes* Temm., *Lullula arborea pallida* Zarudny, *Eremophila alpestris penicillata* Gould, *E.a. bilopha* Temm.

לדברי בעלי-התוספות הנהו ה *aigle* (ע"ט: ἀϊετός) בעל „אצבע יתרה“. וזה נכון, הוא נקרא בצדק „עיט צבוע“. לוצטו בשכלו הישר והחריף ללא-שעור

הבין, שפרוש "צבוע" הוא לא *ضبع* ואף לא *παύλαιον* כדעת תרנום השבועים, אלא בעל אצבע יתרה, בעל אצבע *par excellence*, ארכה ביותר. וגם הברום קוראים ל *Adler* מלבד *عقاب* גם *أبولا صبع*: אבי האצבע הארכה, היתרה. מדוע קצר כל-כך שרשקף העיטים, שארך, "האצבע" ביהר עם צפרנה יעלה עליו? הנגר או הנפח או הסנדלר בוחרים על-פי-רב בפטישים, שבית-ידם (רש"י לעירובין כ"א ע"ב) או בית-אחיזם (רש"י לשבת קכ"ו ע"ב) אינם ארכים ביותר. כי בפטיש בעל בית-יד קצר אפשר לשלט היטב ובבטחה.

הנקר (*Picus* ג'ר) חוטב העצים במקורו, טעון צואר קצר, לכן אין מספר חוליות הצואר (המתאים לבית-היד של הפטיש) עולה במשפחה הזאת על ארבע-עשר, בעת שמספר חוליות צוארה של הכוניה השחורה—*Cygnus atratus*—מגיע לעשרים וחמשה! (עלי להעיר, שמספר חוליות צואר היונקים קבוע—שבעה—גם בעכבר קצר-הצואר גם בגמל, שצוארו ארוך—עירובין כ' ע"ב—ומספר חוליות צואר העופות שונה במינים השונים).

בהיות שכף רגל העיט עם אצבעותיה משמשת לו כלי-תפישה והחוקה והסתה, צריך גם בית-ידה להיות קצר כצואר הנקר או בית אחיות הפטיש.

* * *

ב"ב ה' ע"א: רב פתח אוצרות בשני בצורת. אמר: יכנסו בעלי-מקרא, בעלי-משנה, בעלי-גמרא, בעלי-הלכה, בעלי-הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו, דחק רבי יונתן בן עמרם ונכנס. אמר לו: רבי פרנסני. אמר לו: בני קרית ? א"ל: לאו.—שנית ? א"ל: לאו. אם כן במה אפרנסך ? א"ל: פרנסני ככלב וכעורב. רש"י שחם הקב"ה עליהם. שנאמר: יודע צדיק דין דלים (משלי כ"ט ז'), לפי שהכלב מוונותיו מועטין, לפיכך שוהה אכילתו במעו שלשת ימים וגם עורב כתיב: לבני עורב אשר יקראו (תהלים קמ"ז ט'), לפי שהעורב אכזרי על בניו והקב"ה מזמין להם יתושין מתוך צואתם ואוכלין.

עירובין כ"ב ע"א: שחורות כעורב: במי שמשכים (מן "שחרית") ומעריב עליהן, לבית המדרש. רבה אמר: במי שמשחיר פניו עליהן כעורב. רבא אמר: במי שמשים עצמו אכזרי על בניו ועל בני-ביתו כעורב.—רש"י: עורב אכזרי על-בניו. כרכתיב (תהלים קמ"ז) לבני עורב אשר יקראו, והקב"ה מזמין להן יתושים ונכנסין לתוך פיהן.

האמונה באכזריות העירב לבניו עתיקה היא מאד ומקבלת אצל כל-העמים. כך כתוב בכתובות מ"ט ע"ב ביחס לאדם המתאכזר על בניו: "כי הוה אתי לקמיה דרב

חסרא אמר להו: כפו ליה אסיתא (מכתשת) בצבורא וליקום ולימא: עורבא בעי בניה וההוא גברא לא בעי בניה. ועורבא בעי בניה? והכתיב לבני עורב אשר יקראו... לא קשיא: הא בחיורי (עורב העמקים), הא באוכמי.

וכך כותב הצרפתי בספרו עجائب המخلوقات: ואذا יפרח יביצה כהן
 הפרח איבד בלא ריש . פתפזע הא מה ותרקה . פייבט אלה טעאלי
 איה זבאבא כתר פיאכל הפרח מנה חתי בנת רישה ויסוד . קאל מקחול
 מן דעא דאוד הנבי עליה الصلاة والسلام : یا رازק الغراب فی عشه والפרח
 اذا اسود عادت איה אמה וחיינד יגיב عنه הזבאב والبץ .

דמירי : והאיתי טייז ארבע יביצות וחמסא . ואזא חרבת הפרח מן
 הביז טרדתה לאנה תחרג פייכה המנظر גא אז תכונט צגאר האגראם
 כבירה רווס המנאפיר , גרדא האון האגסאד מתפאזתה האעזא , פאלאואן
 ינظرן הפרח כזלק פיתרכנה . פייבאל אלה קוזה פי הזבאב והבעוז המכאן
 פי עשה אלו אן יקווי ונת רישה פיעוד איה אבוע

מלבד תולעי Aphodius וכל שאר החפושיות, החיות בובל ובצואה ממשפחת
 Lamellicornia באים כאן בחשבון שני מיני זבובים (Diptera), שני מיני
 Scatophaga stercoraria (σκατοφάγος) : Scatophaga
 merdaria F. ו Scatophaga merdaria F. שגם תולעתו
 חיה בובל: merda—ואם נשים אל-לב, שהעורבים בכלל מנקרים הרבה בצואה
 ובובל ומוציאים מקרבם את תולעי-הזבובים הנזל ותולעי-זבובים אחרים ותופשים גם
 זבובים גדולים, ביהוד ממיני Calliphora, Sarcophaga ואחרים, וכי הקוליאס
 (Goloeus monedula) מוריד קרדות מגב הבקר ומוציא לפעמים תולעי
 Hypoderma bovis Linn. מתוך החבורות הפתוחות ומביאים את כל השלל
 הזה בעור-גרונם הנוה-להתפשט לילדיהם. וכי גם צואת האפרחים בימים הראשונים
 לימי חייהם נשארת זמן מה עשופה בקרנם רירי בקרבת קנם ומושכת אליה זבובים
 מן המינים האמורים, שהאפרחים תופשים אולי מתוך שעמום יותר מאשר בסבת רעב—
 לא יפלאונו דברי התלמוד ביותר.

לויסון מנהך את בעלי-התלמוד באמרו (בצד 337 של ספרו):

„Da der schwarze Rabe lieblos gegen seine Jungen ist, so sorgt die Vorschung für die letzteren, indem sie Maden

aus ihrem eigenen Kothe entstehen lässt (Baba bathra 8a). Einfacher erklärt es Raschi zu Erubin 22a, wonach die Vor-
scheidung den jungen Raben Mücken Zuführt, was schon logisch richtiger ist; da ja die Raben ohne vorhergenommene Speise, keinen Koth absondern können, und woher diese Speise, die erst aus dem Koht entstehen sollte?"

דבריו אלה יכולים לשמש אותה לכל הכותבים בשפה לועזית על הזואולוגיה שבתלמוד, מבלי שהם יודעים את ההכמה הזאת מתוך נסיונותיהם הם — בארץ. להם אני קורא: הכמים הזהרו ברבירכם! — במלים של לויסון השתמש החוקר לא-היהודי Keller, וזה כותב בספרו המצין Antike Tierwelt ח"ב צד צ"ד את המלים האלה:

Die früheste Nackricht vom Volksglauben an die Lieblosigkeit der Rabenmutter steht wohl im Talmud (Siehe Lewysohn, Zool. des Talmuds), der überhaupt an un-
kritischen zoologischen Nachrichten reich ist."

עתה אביא את דברי Buffon, שאני יכול לאשר מתוך נסיון של עשרים וחמש שנות עבודה בטבע ארצנו, לא בסטוקהולם ולא מתוך ספרים. בחלק י"ט צד תר"ו של ספרו הוא כותב:

Quand les petits viennent d'éclore, il sen faut bien qu'ils soient de la couleur des père et mère; ils sont plutôt blancs que noirs, au contraire des jeunes eygnes qui doivent être un jour d'un si beau blanc, et qui commencent par être bruns (שתחתיה) כאן עלי להעיר, שתחתיה) Dans les premiers jours la mère semble un peu négliger ses petits (נוצות העורב המגדל לבנה גם היא) elle ne leur donne a manger que lorsqu'ils commencent à avoir des plumes (רק הנקבה דוגרת) et l'on n'a pas manqué de dire, qu'elle ne commençait que de ce moment à les reconnaître à leur plumage naissant, et à les traiter véritablement comme les siens."

הוא אשר אמרתי במבוא להרצאותי, שספורים שיסודם במציאות, בטבע, נעשו

להם לאגדות גרידא. העבדות אמתיות וההתבוננות נכונה; אך ההסבר היה ברוח מוסר-השכל, ברוח פקוד עינים למעשי הוצר, ובה איני רואה כל עול. להפך, זה הביאם עוד להתבוננות בטבע. — Buffon מוסיף:

„Pour moi je ne vois dans cette diète des premiers jours que ce que l'on voit plus on moins dans presque tous les autres animaux, et dans l'homme lui-même; tous ont besoin d'un peu de temps pour s'accoutumèr á un nouvel élément, á une nouvelle existence. Pendant ce temps de diète, le petit oiseau n'est pas depourvu de toute nourriture; il en trouve une au dedans de lui-même, et qui lui est très analogue, c'est le restant du jaune que renferme l'abdomen et qui (וזה לא ידע ליוון) passe insensiblement dans les intestins par un conduit particulier.

(אלה הם דברי אלהים חיים: הוא מתכוון כאן ל-funiculus umbilicalis.)

La mère, après ces premières temps, nourrit ses petits avec des aliments convenables, qui ont déjà subi une préparation dans son jabot, et qu'elle leur dégorge dans le bec, à peu près comme font les pigeons. — Les petits corbeaux éclosent de fort bonne heure... ils se font remarquer par un pialement presque continu. (הוא שכתוב בתהלים קמ"ז: לבני ערב וכו' —) גדול הארנתולוגים, Naumann, כותב:

„Alle Vögel werden, nach dem Auskriechen aus dem Ei, noch eine Zeitlang von der Mutter bebrütet oder durchwärmt gehalten, weil nur Wärme sie stärkt und Futter nicht so gleich notwendig ist, da sie anfänglich noch von dem Nahrungsdotter (vitellum - הלמון), den sie im Leibe haben, zehren. Die Vorsehung sorgte überall weislich für die Erhaltung der von ihr geschaffenen Wesen etc.

ללוסון יש לי להעיר שני דברים: (1) לשאלתו הראשונה: מאין יש לו לאפרה לשלשלת להתפנות, אם לא אכל עדין כלום — עני השורות דלעיל. ובאמת מתערר

כל אפרח תרנגלת עוד לפני שבא כל-אכל אל פיו. — 2) נוהגים עתה לא להאכיל את אפרחי התרנגלות משך שלשת-ארבעת הימים הראשונים להתבקעם מתוך הביצים.

משך שנים התבוננתי למעשה גזירת *Pica caudata* (עורבא חזירא בתלמוד) ויכול אני לאשר מתוך נסיון את דברי התלמוד בדבר ההבדל הרב, שבין העורב השחור (עורבא אוכמא : *Corvus corax laurenci* Hum) והעורב החור (עורבא חזירא) בתחלת זמן הזננת האפרחים. יסוד ההבדל הוא בבהירות המקום לקן: העורב השחור הזגר בחורי-סלעים: האפרחים נולדים, אפוא במקום הם ואין הם זקוקים להסיק מיד את תנורם, זאת אומרת לחמם את עצמם במזון—לא כן העורב החור, הבונה את קנו בצמרות-אילנות לא סמיכות, שהרוח מקררת את הקן, למרות טיה-החמר הרק, שהאם מצפה בו את ביתה. את קרבם צריכה כבר לחמם מאכלת-אש מזון מן היום השני להתבקעם מתוך הביצים.

פילון: על בריאת העולם § 15 (I, 4, 20 וכ"ו)

הקדמתו הקצרה לספרו על בריאת העולם (de opificio mundi) § 13 (I, 4, 1 ויג' 1) מקדיש פילון להוכחות שהעולם נברא ולא קדמין. אחרי בן עזר פילון לתאור בריאת העולם. בראיות שהן לקוחות מתורת המספרים הפיתגוראית הוא מצדיק את המספר של ששת ימי בראשית וממשיך בלשון זו (I, 4, 15):

ἐκείστη δὲ τῶν ἡμερῶν ἀπένειμεν ἕνια τῶν τοῦ παντός τμημάτων τὴν πρώτην ὑπεξελόμενος, ἦν αὐτὸς οὐδὲ πρώτην. . . καλεῖ, μίαν δ' . . . προσαγορεύει, τὴν μονάδος φύσιν καὶ πρῶσρησιν ἐνιδὼν τε καὶ ἐπιφη-
 ρκ μίσας αὐτῇ. בכל יום נבראים אי-אלו חלקי התבנה. משה מוציא מהכלל רק את היום הראשון במאמרו (ὑπεξελόμενος) ⁽²⁾ וקורא לו לא יום ראשון אלא יום אחד. מזה יש ללמד שהוא אחד ומיוחד במינו ⁽³⁾. אחר כך נגש פילון לתאר את תבנו של היום הראשון בזה הלשון: λεκτέον δὲ ὅσα οἷόν τέ ἐστι τῶν ἐμπεριεχομένων, ἐπειδὴ πάντα ἀμύχανον. περιέχει γὰρ τὸν νοητὸν שבכלי ביום הראשון — כך הולך פילון ומוכיח — אחרי כי הוא — כלומר היום האחד הזה — מקיף את „העולם שבמהשבה” ⁽⁴⁾ ואחרי בן הוא מסים במלים: λέκτέον δὲ ὅσα οἷόν τέ ἐστι τῶν ἐμπεριεχομένων (scilicet ἡμέρας) λόγος μνησεί

(1) אני משתמש רק בהוצאה: Philonis Alexandrini opera quae sunt ediderunt Leopoldus Cohn et Paulus Wendland. Vol. I-VI 1896 — 1915. ימביא מקימות מדבריו פילון בסמני את הברך במספר רומי, את העמיד במספר שלפני הפסיק, את השורה במספר שאחרי הפסיק. רק אם יש צרך מיוחד, אזכיר את שם הספר שממני אני מצטט.

(2) להשוות I 29, 13: τὰ κατ' οὐρανὸν ὑπεξελόμενος

(3) ידועים הדרישים על מלה זו; ע. למשל מדרש בראשית רבא בהוצאת טהעאדאר (ברלין תער"ב) ע. 24.

(4) המושג הזה הוא פלטיני: Plat. Timaeus 28 a sq. Aët. Placit. II, 6, 4. את המקומות האלה כבר משהו 5. בהן בספריו: Philonis Alexandrini libellus de opificio mundi: Vratisl. 1889.

כבראשית I, 1-4, אני מחפשים לשיא איזו מלה שתראה או תרמו לכל הפחות את היסוד להערתו של פילון, ואולם אין לנו מוצאים רמוז כזה על יצירת העולם שבמחשבה, שמצא פילון, אם אין רמוז כזה, הרי מוכרחים אנו להבין את המלים *ὁ πρὸ αὐτῆς λόγος μνηύει* כרמוז שני ל *ἡμέρα μία*, אבל את המיומנט הזה הוא הדגיש כבר שתי שורות לפני זה במרץ ובמלים ברורות (*μίαν δ' ὀνομάσας . . . τὴν μονάδος φύσιν καὶ πρῶτησιν ἐνιδῶν* (*τε καὶ ἐπιφημίους αὐτῆ*.) שהוא בשני משפטים קרובים כל כך זה לזה ישתמש באותה הראיה ויחזיר על דבריו. בנגד פרוש כזה אפשר גם כן להראות על זה, מהמלים (4, 19) *λεχτέον δὲ ὅσα οὐδὲν τῆ ἐστὶ τῶν ἐμπειροχομένων* מתחיל פרק חדש — מה שצריך להכיר ביחוד מהמלה *δέ* — על תכנו של היום הראשון בעצמו, שלפניו איתו בשלמותו אי אפשר (*ἀμύχανον*). ובהמשיכו *περιέχει γὰρ τὸν νοητὸν κόσμον ἕξαιρετον*, *ὡς ὁ πρὸ αὐτῆς λόγος μνηύει* הוא מתחיל לתת תכן היום באפן כללי וסומך על דבריו התורה בעצמם. ולכן קשר המחשבות בעצמו אינו ניתן להבין את המלים כרמוז שני על „יום אחד“. כתבו היד מגישים לנו כמעט נוסח שיה מלכד כתבו היד H G F, שבהם נקרא *μνηύει* במקום *μνηύσει*. זה הוא כנראה נסיון של מחלקה פחותת ערך בין כתבו היד להסיר את הקשי שבמקום הזה על ידי זה, שמכניסום כדבריו פילון כעין רמוז לבאוריו הוא בנוגע לעולם שבמחשבה העתידים רק לבוא. ובצדק כברו המוציאים לאור כהן ובנדלנדר את הנוסח של U P B A M V. מוכרחים אני איפוא לבוא לידי מסקנה, שהניסוח משובשת כאן יקדם לכך היה כתוב איזה דבר, שנתן יסוד לסמך על בראשית I, 1-4, עלינו לשום לב אל המלה *ἕξαιρετον* (י. כהן²) מתרגם את המקום במלים אלה: “Er (ἡ ἡμέρα = Der Tag) ist nämlich vor allen bevorzugt und umfasst die Schöpfung der gedachten Welt, wie der Bericht (der Bibel) über ihn sagt”. כנראה סדיר המלים — אבל לא רק הוא לבדו — היה קשה למתרגם וכדי לקבל תכן כללי שתורות, מוכרח היה לתרגם באפן אימפעי: הוא כופה את המקסט בתרגומו את המלה *ἕξαιρετον*, שהוא

(1) ע. Prolegomena של כרך I של כהן — בנדלנדר ע' I וכו' וביחוד ע' LXXXV והמוצאה המיוחדת של de opificio mundi של כהן (למעלה הערה 4) ע' I וכו'.

(2) Schriften der Jüdisch—Hellenistischen Literatur in deutscher Übersetzung. Die Werke Philos von Alexandria herausgeg. von L. Cohen. I. Breslau 1909, p. 32.

במין סתמי, כאילו היא מתיחסת ל *ἡ πρώτη ἡμέρα*. טיבו של שביש זה ומהותו יתבררו לנו לאמיתתם רק אם נתבונן בראוי בדבריו של פילון על בראת העולם שבמהשבה.

פילון ממשיך (21, 4) במלים *προλαβὼν γὰρ* (21, 4) במלים *προλαβὼν γὰρ* שגם להקדים את בריאת העולם שבמהשבה, שאמלא שמש עולם זה מופת ודוגמא, לא יכיל היה להבראות העולם החמרי: (5, 3) *βουληθεὶς τὸν ὄρατον κόσμον τούτον διημιουργῆσαι προεξετύπου τὸν νοητὸν, ἵνα χρώμενος ἄσωμάτῳ καὶ θεοφιδεστάτῳ παραδείγματι τὸν σωματικὸν ἀπεργάσῃται... τὸσαῦτα περιέξονται¹⁾ αἰσθητὰ γένη ὅσαπερ ἐν ἐκείνῳ νοητῷ* שיתברר למטה ונפגשים ביצירותיו פעמים רבות, לעינת *κόσμος* *νοητός*, שהוא כבר הזכיר אותו במקום, שאנו הנים עליו, היעמד פה בהטעמה מיוחדת ה *κόσμος* *ἑρατός*. כידוע אחד העקרים של פילוסופית פילון היא מציאותם של שני עולמות: עולם האידויאה, העולם שבמהשבה, שהוא בלתו גשמי, והעולם הממשי החמרי, המוחשי, והעולם השני אינו אלא העתקתי וניצר לפי דוגמתו של הראשון. ההבדלה הזו היא בסיוסו של פילון בספרו על בריאת העולם והיא היא גם המכוונת את כל אפיו של הספר הזה. לרשימת המושגים *ἀνόητος*, *νοητός*, *ἀόρατος*, *ἄσωματος*, *ἀναίσθητος* *ἀνόητος*, *σωματικός*, *αἰσθητός* והן נפגשות מאות פעמים ביצירותיו. בהקדמה לספר על בריאת העולם נמצא מקום כזה (15, 3 I) *τῷ μὲν ἀοράτῳ καὶ* (15, 3 I) *τῷ μὲν ἀοράτῳ καὶ* ממש מספר פילון במלים אלה: (5, 11 I) *ὁ μὲν οὖν ἄσωματος κόσμος* (5, 11 I) *ὁ μὲν οὖν ἄσωματος κόσμος* *ἤδη κέρως εἶχεν ἰδρυθεὶς ἐν τῷ θεῷ λόγῳ, ὃ δ' αἰσθητὸς πρὸς πα-* *ράδειγμα τούτου ἐτέλειογενεῖτο*. צריך לשים לב ביהוד לשני מקומות הבאים, שהמושגים *ἀόρατος* ו *νοητός* מופיעים בהם באופן כולט ובהיר ביותר בספרו של פילון על המונרכיה (I, de special. legib. I). 41 V הוא מתאר לנו את משה בדבריו עם אלהים וכך פונה אלהים אל משה (שירא 22): *ὡς ἐπιζητεῖς* *δυνάμεις εἶσθαι ἀόρατου καὶ νοηταὶ πάντως ἐμοῦ τοῦ ἀοράτου καὶ νοητοῦ²⁾*

¹⁾ מתיחס באופן ברור *ἑμπεριεχομένων* (20, 4).

²⁾ את המושג *νοητός* הוא מפרש בעצמו כאותי המקום 41 V, 3 וכו'.

קביעה, פוגשים אנו בספר 5c אברהם 3, 17 IV : τὴν ὄρατὴν οὐσίαν ἐσέμνυνον τῆς ἀοράτου καὶ νοητῆς οὐ λαβόντες ἔννοιαν. τὸν δὲ νοῦν, ὅτι : 12, 21 IV : הוה המקום גם המקום הזה : οὐ... ἐπὶ τῆς αἰσθητῆς οὐσίας ἔστι τὸν ὄρατὸν κόσμον ὑπολαβὼν μέγιστον... εἶναι θεόν, ἀλλὰ... φύσιν ἑτέραν ἀμείνω τῆς ὄρατῆς νο-
 ρατῆς ἔθεάσατο... . ש"ס דהארץ בוותר איסוף רשימות מקומות אופיינים שבהם
 אנו מוצאים את המלים הנ"ל : 4, 332 V : (ἡπατήρ νοητῶν τε αὐτῆς καὶ αἰσθητῶν : 4, 332 V : וכו' ידובר 5c האדם הגשמי בימי בריאת העולם הגשמי, שהיא
 נכרא (שורה 18) κατὰ τὴν εἰκόνα (18) בנגוד ל'אדם שניצר עבשו 5א פני חותם (σφραγίς) האדם, הוא αἰσθητός : 20, 341 V ; αἰσθητός הוא
 τὴν ὄρατὴν ὅταν... φύσιν... διεξέλιθη, πρὸς τὴν... ἀσώματον καὶ
 (ἐν ἀσωμάτοις καὶ νοητοῖς ἐπιδείκνυται : 14, 39 I 2) .νοητὴν μέτεισιν
 περὶ τῶν ἀσωμάτων... ἰδεῶν ἕξ ὧν ὁ νοητός ἐπάγη κόσμος. 1, 230 IV
 καὶ ὁ περὶ τῶν ὄρατῶν... ἕξ' ὧν ὁ αἰσθητός οὗτος ἀπετελεῖτο.
 ὁ νοῦς ὁ... ἀόρατος ἡγεμὼν τῶν αἰσθη- 1, 5 V המלה אָרָאטוס אָרָאטוס
 τὴν ὄρατὴν οὐσίαν ἐπὶ τὴν τοῦ ἀειδοῦς 8 באיתי המקום ש' טיקῶν ὀργάνων
 (2. τὸν ἐπὶ τοῖς ἀοράτοις πόθον ἐξωπύρει 20, 12 V, καὶ ἀοράτου τιμὴν
 εἰ δ' ἀόρατος ὁ : (3 18 שורה המקום שורה 18) : 10, 18 IV
 βασιλεὺς (scilicet Θεός) μὴ θαυμάσιος· οὐδὲ γὰρ ὁ ἐν σοὶ νοῦς ὄρατός.
 ἴν' εἰ καὶ θνητόν ἐστι κατὰ τὴν ὄρατὴν μερίδα, κατὰ γούν τὴν 6, 47 I
 ἀόρατον ἀθανάσιζται. אהרי שהוכרר, כמה מציינת המלים האלה ביצירותי
 ש' פירון ובאיות מוכן הוא משתמש בהן, עלינו לשוב למקום שממנו יצאנו
 ולשם הכנתו סרנו הצדה.

התאיר ש' בריאת העולם שבמחשבה (νοητός) נגמר ב' 36 § 11 I, 5 וכו' :
 ὁ μὲν οὖν ἀσώματος κόσμος ἤδη πέρας εἶχεν ἰδου-θεῖς ἐν τῷ θεῷ λόγῳ
 5c αἰσθητός, ὁ δ' αἰσθητός, ב' בעולם הגשמי נבראו השמים תהה, אי אפשר היה לספר כל
 חלקי העולם הכתתי חמרי (20, 4), אמנם ב' 9, 4 הוא מביא שבעה דברים

(1) השוה VI 72, 4 וכו'.

(2) במוכן מיוחד משתמש פירון במלה ἀόρατος 18, 18 V.

(3) להשוות עם זה ברכות ד' ז' ע"א.

שנוצרו ביום הראשון: $\pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\nu\nu\ \delta\ \pi\omicron\iota\omega\nu\ \epsilon\pi\omicron\lambda\eta\sigma\epsilon\nu\ \sigma\upsilon\theta\rho\alpha\nu\delta\omicron\nu$ (וכו' 1) $\delta\sigma\acute{\omega}\mu\alpha\tau\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \gamma\eta\nu\ \delta\acute{\omicron}\rho\alpha\tau\omicron\nu$. מענין הוא שפילון מוסיף לדברים הנזכרים ראשונה בספר בראשית את התארים שהיא משתמש בהם כמינחים הפילוסופיים שלו באותו האופן שראינו אותם במקומות רבים למעלה. ברם אחד המונחים לא ניסף פה סתם מתוך הרצון לכאר את בריאת העולם באופן

1) המקום הזה ראוי לתשומת לבנו המיוחדת בהשוואה עם מסרת מקבילה של התלמוד והמדרש. בתרגומו מזכיר כהן בהערה (ע' 36 ח' 3) את המאמר פסחים נ"ד ע"א, שאין לו כנראה שיכות ישרה למאמרו של פילון לפי התכן מלבד מספר שבעה הדברים שנוצרו ביום הראשון והוא מזכיר גם כן את הקשר שבין מדרש תדשא וספר היוכלות וכן המקום הזה של פילון, שעליו דן כאריכות א. אפשטיין ב. Rev. d. étud. juiv. XXI 83 sq. אולם אין כוונתי פה להתעמק בשאלה מי כמי תלוי; רוצה אני רק להעיר על מקום מקביל בתלמוד שלא שמו אליו לב, עד כמה שידוע לי, והוא:

חגיגה י"ב ע"א: ו' דברים נבראו $1, 9, 4\ \pi\rho\acute{\omega}\tau\omicron\nu\nu\ \delta\ \pi\omicron\iota\omega\nu\ \epsilon\pi\omicron\lambda\eta\sigma\epsilon\nu\ \sigma\upsilon\theta\rho\alpha\nu\delta\omicron\nu$ (ביום הראשון יאלו הן; שמים¹) וארץ²) $\delta\sigma\acute{\omega}\mu\alpha\tau\omicron\nu$ ¹) $\kappa\alpha\iota\ \gamma\eta\nu\ \delta\acute{\omicron}\rho\alpha\tau\omicron\nu$ ²) $\kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\epsilon\rho\omicron\varsigma$ ³) $\delta\delta\epsilon\acute{\alpha}\nu\ \kappa\alpha\iota\ \kappa\epsilon\nu\omicron\upsilon$ ⁴) $\omega\nu$ (תהו^x) ובהו^y) $\tau\omicron\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \epsilon\pi\epsilon\rho\eta\mu\iota\sigma\epsilon\ \sigma\kappa\acute{\omicron}\tau\omicron\varsigma$, ³) $\epsilon\pi\epsilon\iota\delta\eta$ (אור⁷) וחשך³) $\mu\acute{\epsilon}\lambda\alpha\varsigma\ \delta\ \eta\eta\rho\ \tau\eta\ \phi\upsilon\sigma\epsilon\iota$, $\tau\eta\nu\ \delta\ \acute{\alpha}\beta\upsilon\sigma\sigma\omicron\nu$, ⁴) (רוח⁵) ומים⁶) $\mu\omicron\lambda\upsilon\beta\upsilon\theta\omicron\nu\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \tau\omicron\ \gamma\epsilon\ \kappa\epsilon\nu\omicron\nu\ \kappa\alpha\iota\ \acute{\alpha}\chi\alpha\nu\acute{\epsilon}\varsigma$. (מדת יום⁸) ומדת לילה⁹) $\epsilon\iota\theta\ \upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$ ⁶) $\delta\sigma\acute{\omega}\mu\alpha\tau\omicron\nu\ \sigma\upsilon\theta\iota\alpha\nu\ \kappa\alpha\iota$ ובו' $\pi\nu\epsilon\upsilon\mu\alpha\tau\omicron\varsigma$ ⁵) $\kappa\alpha\iota\ \epsilon\pi\iota\ \pi\acute{\alpha}\sigma\iota\nu\ \acute{\epsilon}\beta\delta\omicron\mu\omicron\tau\omicron\varsigma\ \phi\omega\tau\acute{\omicron}\varsigma$ ⁷).

את שבעה הדברים, שנוצרו בצורת אידיאה, מוציא פילון בדבריו התנך בעצמם באותו הסדר, רק ה"רוח" הוצג אחרי המים ולא לפניו כמי בתורה. בחגיגה מדובר על עשרה דברים, 8 ו 9 אינם מתאימים לפילון ונראים כהוספה. הסדר הפרע (ע' 3 ו 7) כלם נזכרים בסדר זיג, גם הראיות מן התנך מיבאות תמיד זיג, לא לדבר אחד לחוד. הפסוקים השיכום לאור וחשך (7 ו 3) מובאים בסדר המתאים לדברי התורה, בתחלה לחשך ואחר כך לאור. לפסוק המיבא "תהו ובהו" (והארץ היתה תהו ובהו) ניסף בסוף עוד באור: "תנא תהו קי ירוק שמקף את כל העולם כלו שממנו יצא חשך, שנאמר ... (תהלים י"ח י"ב), בהו אליו אבנים המפילמות המשוקעות בתהום שמהן יוצאים מים שנאמר ... (ישעיה ל"ד י"א)", ובכן ברור שבמסרת הזאת תהו (x) היה קשור אל החשך ובהו (y) אל התהום והמים, ובאופן כזה x הוא הוא 3 ו y הוא הוא 4 או 6. ובכן יש לשער, שלשתי נוסחאות של המסרת הזאת יש מקור אחד. מקום מקביל נקרא במדרש ר' אליעזר, שגם הוא שמר חמר מסרת עתיקה, פרק ג': "שמונה דברים נבראו ביום הראשון ואלו הן: שמים וארץ ואור וחשך ותהו ובהו ורוח ומים" אחר כך הוא מביא ראיה רק לזוג האחרון וממשיך: "י"א אף יום ולילה"; על ידי ההוספה הזאת, "יש אימרים" מתברר, שמדת יום ומדת לילה שבתלמוד הן גם כן הוספה והנוסח של שבעה דברים הוא מקורי.

שהמקום נשתבש וקדם היתה שם המלה שעליה הוא סימך כאמרו ὡς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος μὴνύει כדי להחליט איזו מן שלשת הדרכים הללו היא הנכונה, עלינו קודם כל להתכונן על דרכו של פילון להביא צטטים מהתנ"ך.

והנה יש לציין כי אין לפילון דרך אחת בנידון זה. כשהוא מביא מקום מלה במלה במלואו או לחלק, הוא משתמש בפועל φάναι (עיין למשל I 4, 10, 21, 23, 2, 11, 19, 15, 24, 43, 45, 2). בחפצו להדגיש בטוי מסוים בפרושו, הוא משתמש ב δνομάζειν (I 11, 14) או ὁμολογεῖν (I 7, 16) ומביא את המלה בעצמה בטקסט שלו. בפועל μὴνύειν הוא משתמש, כך נדמה לי, בחפצו לרמוז על איזה מקום בתנך לבלי לצטט את המלה באותה הצורה, שבה היא נמצאת בטקסט ה LXX, אלא כשכונתו להעלות על הדב גם המלה גם מושגה והרעיונות הקשורים בה, למשל VI 79, 2 שהיא מביא פסוקי בראשית I, 1-2 במלואם הוא ממשיך: εἶτα προσελθὼν ἐν τοῖς ἔπειτα: μὴνύει πάλιν, ὅτι ἡμέραι καὶ ὑκτες καὶ ὄραι καὶ ἐνιαυτοί. . . . εἰκὸς ἂν εἴη μὴνύεσθαι: I 8, 13: ἡשׁוּה גם כן I 14, 14. השוה גם כן I 8, 13: εἰκὸς ἂν εἴη μὴνύεσθαι: ὡς τὸ ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν Ἰσὼν εἶναι τῷ πρώτῳ ἐποί- ὡς ὁ περὶ ἡσεν τὸν οὐρανόν. ובכן יש לחשב, שהבטוי שנמצא במקומנו ὡς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος μὴνύει מתיחס למלה ולמושג ידוע שנמצא בבראשית I 4-1 ישאינו מביא אותי באותה הצורה שבה היא נמצאת בדברי התורה. בניגע להבנת המלה פן תתעוררנה ספקות, כדאי לשים לב א I 5, 12: φυτευθῆναι (λόγος¹) ἔχει παράδεισον ὑπὸ θεοῦ

בהתחשב עם כל מה שבארנו קדם, יש לשער שהשבוש טמין ב ἔξαιρετος וננסה לתקן את המקום: περιέχει γὰρ τὸν νοητὸν κόσμον καὶ ἄόρατον, ὡς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος μὴνύει ἄόρατος καὶ νοητὸς ב V 11, 22; I 3, 15; ע' למעלה. כדאי להזכיר גם כן את הפרק בספרנו, שבו פילון מדבר על יצירת הרוח והאיר שבאידיאה. I 9, 15: ἀνο קיראים: τὸ δὲ ἄόρατον καὶ νοητὸν φῶς ἐκεῖνο θείου λόγου: ἀόρατος γέγονεν εἰκὼν. התקין הוּה אינו קשה גם כן מנקודת מבט פלאוגרפי: באופן קל מאד יכול היה להחפך αἴρετος וגם טעות סיפרים בין I 8² ו I 8²

(¹) λόγιον = פסוק, השה: II 67, 17 ἔστι τοιοῦτον καὶ λόγιόν ἀναγεγραμμένον ἐν Δευτερονομίῳ.

(²) השה: E. M. Thompson: Handbook of Greek and Latin Palaeography, p. 89 sq.

איננו מן הנמנעות, כמובן מתעוררת השאלה, איך נשתבשה מלה, שהוא מצוינה אצל פילון, כמו שראינו למעלה, ונהפכה ל'ἄξιαίρετος'. אולם, הלא גם מלה זאת היא רגילה מאד בכתביו של פילון. פרושה וישמושה של מלה זו אפשר להסיק מרשימת דוגמאות זו.

V 13, 5 μὴ μόνον αὐτοὺς τιμαῖς γεραίρειν ἀλλὰ καὶ ἑξαίρετῳ φιλίῳ καὶ εὐνοίῳ περιττῇ.

I, 33, 26 ὥστ' ἑξαιρετον ἔχει λόγον παρὰ τοὺς ἐν δεκάδι πάντας ἀριθμούς.

V, 343, 22 λαμβάνων γέρας ἑξαιρετον ὄρασιν θεοῦ.

V 26, 3 τὰ γὰρ ἱερωσύνης ἑξαιρέτα (scil. ἐστίν) δίκαια.

IV 145, 20 καὶ μετὰ τὰς ἐν ἔθει καὶ ἑξαιρέτους φιλοφροσύνας δίδωσιν αὐτῷ.

I, 22, 5 τὸν ἄνθρωπον, ᾧ νοῦν ἑξαιρετον ἔδωρεῖτο.

I 20, 16 ἑκάστη μέντοι προσένειμεν ὁ ποιῶν καὶ ἑξαιρέτους ὕλας καὶ κριτήριον ἴδιον

V 330, 3 Ἰουδαίους δὲ καὶ ἕτεροι δίγα τῶν κοινῶν ἑξαιρετοι (scil. ὄροι εἰσίν).

V 333, 4 περιτιθέντος τῷ μὲν σώματι κάλλος ἑξαιρετον.

II 66, 5 ἑξαιρετον οὗτος (scil. ἄνθρωπος) τοίνυν γέρας ἔλαχε διάνοιαν¹⁾

חושבני כי רשימה זו מספיקה כדי להוכיח שהמלה הזאת היא שגורה בסגנוני של פילון ומתקבל על הדעת, ששתי מלים כל כך מצויות בספריו של פילון כמו ἄξιαίρετος ו'ἀόρατος', הידועות היטב למעתק הכתבים, יכלו להתחלק בקלות ע"י טעות עיני של המעתיק. את הכן המלה אפשר לתפס ביחוד משתי הדוגמאות שיש בהן שמות תאר מקבילים ל'ἑξαιρέτος'. והפריש הוא: „מיוחד, יוצא מן הכלל, בעל זכות מיוחדת, מצוין, בלתי רגיל". עם נשוא את המקומות הנ"ל עם דברי פילון ἑξαιρετον ἀόρατον κόσμον νοητὸν γὰρ περιέχει, התעורר תשומת לב לחיון אחד: שאף פעם מלה זו אינה מחוברת עם שם עצם ביחד עם תאר שנו, דומני, על יסוד המקומות, שיבאתי לבדק עד עתה, באין מלון פילוני מיוחד, שזה הוא כלל אצל פילון בנוגע לשמוש המלה ἑξαιρέτος. וכדאי להזכיר את הקשי שמצא בהן בתרגמי את המקום הזה באופן בלתי נכון (ע' למעלה ע' 78).

¹⁾ המלה נמצאת גם בן אצל יוסופוס: נגד אפיון II 22 וביצורת אדברבניוס בקדמוניות XIX 7, 5 (13, 267 ניוח) Βερυτίους ἑξαιρέτως ἐτίμησεν

περιέχει γὰρ τὸν νοητὸν κόσμον καὶ ἄόρατον, אמנם אם נקרא, ὡς ὁ... , ימצא אולי מי שיערער ויטען שהדבר הוא בלתי מדויק, אחרי שבמקום, שעליו מרמו פילון, כתוב: ἀόρατος ἢ δὲ γῆ ἢ οὐρανός. בודאי, פה נזכר רק החלק האדום (1). אבל הלא זו היא שמתו הידועה של פילון, להסיק מסקנות מדבריו התנ"ך. היא אינו נדבק לתוכן כל פסוק כמו שהוא, אלא מכניס מחשבותיו והשקפיותיו אל הטקסט מבלי להשיגו על הדיוק. והנה עכשו מובן, מדוע לא השתמש במלים ἀόρατος, φάναι, λέγειν, ברמונו על המקום הזה, אלא דוקא בμηνύειν. הדרש שלו נסמך על המלה ἀόρατος, שהפסוק משתמש בה לא באופן פראטוני של פילון וגם לא בנוגע לעולם כלו אלא רק בנוגע לחלק ממנו, לארץ.

נחין לעורר תשומת לב הקוראים על קשי אחד בהגחה זו. אפשר לקבוע כלל מענין בסגנונו של פילון: שם עצם אחד כשבא מחובר עם שני שמות התאר, איננו מיצאים אצל פילון את הסדר הידוע: שם תאר, שם עצם, καὶ ושם התאר השני, אלא או שהוא מעמיד שם עצם תחלה ואחר כך שני שמות התאר מחוברים ב καὶ או להפך, שני שמות תאר מחוברים ב καὶ ואחרי כן שם העצם המשותף. ובכל זאת תקיננו ויצר סדר מלים בזה שאם נמצא, עד כמה שאנו רואה, אלא במקרים מיוחדים בכתבי פילון: τὸν νοητὸν κόσμον καὶ ἄόρατον, ז"א יוצא מן הכלל הסגנונו הזה, שקבענו⁽²⁾. ברם, יש יוצא מן הכלל יהיא: אם ישנה

(1) במלה κόσμος משתמש פילון כדי לסמן כל החלקים והופעות העולם, ע' 7, 73 I, 74 VI 14, 86 V.

(2) כדי לתת דוגמא: ב"חיי משה", ספר I (199-119 IV) נמצאים 49 מקרים של צרוף שני שמות תאר עם שם עצם אחד המקומים את הכלל. למספר זה אפשר להוסיף מקרה אחד שבו תאר-פעל אחד ממלא מקום שם תאר (14, 145 IV) והמקרה 15, 147 IV γάλαζαν πολλήν καὶ βαρεῖαν, שבו πολλήν שם מספר נחשב כשם תאר, ז"א יש בספר זה בסה"כ 51 מקרים המחוקים את הכלל הנ"ל. בנגד זה נמצא מקרה אחר יוצא מן הכלל: τὸ φιλόκαλον ἦθος 5, 131 IV καὶ μισοπόνηρον, במקום 4, 135 IV, נוסף τι לאחד משמות-התאר ובוה מבואר שסדר המלים הוא אחד, אע"פ שיש מקום המשמר סדר המלים המתאים לכפוף בהוספת τις והוא 21, 193 VI; במקום 6, 170 IV καὶ ἔν οἴκουμένῃ χάρα, בכפוף τὸν εὐδαίμονι לפניו בינוני במקום שם תאר (אגב צריך פה לתקן ἡπόρουσιν במקום εὐπόρουσιν, השייה בתרגומו של כהן I ע' 269 והנוסח ἡπόρουσιν ב"כ C). לא נכנסים אל הסמטיסטיקה כל המקרים, ששם עצם מחובר עם יותר משני שמות תאר ומקרים כמו 8, 155 IV μαθημάτων τὸ κάλλιστον καὶ ὠφελιμώτατον, אמנם במקרה היחידו הסותר את הכלל קבוצת המלים היא בסוף הקולון, היינו in pausa. אין פה המקום לברר, עד כמה המומנט הזה משפיע על סדר המלים. אולי יעלה בידך, להרחיב את הדבור על ההופעה הנ"ל בקשר עם שאלות סגנונו של פילון בכלל.

הוספה בצורת משפט צדדי או דבר דומה לזה, שמתחכם רק לאחד משני שמות התאר, הרי סדר המלים הוא אחר מתוך הכרח, למשל 1 40, 15: ἀπίστω. לפני עיננו במקומנו: ὡς ὁ περὶ αὐτῆς, πράγματι καὶ μελλόνι ἢ κατὰ φύσιν ἀνθρωπίνην τὸν νοητὸν κόσμον καὶ ἄόρατον, שעליה הוא מרמז.

ובכן לפנינו — דומני — שבוש שנכנס אל הטקסט בזמן קדום. אין זה אבל תמוה. בספר על בריאת העולם היבחרו המיציאים לאור להכניס תקונים בהרבה מקומות נגד עדותם המשותפת של כל כתבי היר' ¹

¹ עיין בהוצאתי המיוחדת של כהן ע' XXXV וכי'.

המפקה על הבנינים בימי הממלוכים.

תקופת הממלוכים היא תקופת הבנינים הגדולים בארץ-ישראל, במצרים ובסוריה, ואפשר לאמר כי ארצנו לא ראתה בניה שטתית ומפוארת כבניתם, הוין מימי הורדוס ומשפחתו. שלטונם היה חצי-פיאודלי (semifeudal), והנציבים השתדלו לחקות את אדוניהם בכל פרטי סדרי החצר הנהדרה בקאהרה,¹ האמירים הבינוניים, מושלי המהוות וכדומה עשו כמותם, והאמירים הקטנים, אשר מהם יצאו רב פקידי הממשלה, גם הם נסו להיות חיי בעלי היכלת הגדולים. ובהיות כי השלטנים הרבו לבנות, בנו גם האמירים. בעקר היו שלש סבות לבניה זו:

(א) הגורם הכלכלי: בימים ההם היה האמצעי היחיד לשמר על רכוש פרטי מגולה על ידי רבי הממלכה להקים מוסד על תנאי שיהיה נקף, כלומר הקדש, ולמסר את האפיטרופסות על הבנין הזה עם הכנסות ומשכורות ידועות לבני משפחתו של המיסד. השלטנים והמושלים נזהרו לרב ממעול בהקדש, ופירותיו היו פחות או יותר בטוחים למיסדו ולזרעו אחריו.

(ב) הגורם הנפשי של הצבת יד ושם נצחיים לעצמו על ידי מצבת זכרון, מומנט פסיכולוגי מובן ביותר אצל ממלוכים, עבדים משוחררים, אשר ברבם לא ידעו את אבותיהם ואשר שלטונם היה שלטון שעה, אשר עלו למשרות בלי לדעת אם יכהנו בהן שנה או חודש או שבוע או פחות מזה.

(ג) הגורם הדתי: הממלוכים היו משלמים אדוקים אשר נלחמו בצלבנים, במונגולים ולא-משלמים אחרים על קדוש דת האישלם. רב בניניהם הם בתי מדרש, בתי-ספר ללמוד הקראן, מסגדים וכיוצא באלה.

מקם נבך אמר כי מצרים העתיקה היא מולדת הביורוקרטיה.² הדברים האלה נכונים הם, ואפשר להוסיף כי בימי הבינים היתה מצרים ובנותיה גן-עדן של שלטון

(1) קְלֶקְשְׁנֵדִי: צָבַח אל-אֶעְשִׂי, חלק 4, עמוד 60.

Max Weber: Handwörterbuch der Staatswissenschaften (2

I. 81

הפקידים. מספר הפקידים נתרבה בימי הממלוכים באופן מבהיל.¹ יחד עם זה נחלקו המשרות לסוגיהן עד שהפונקציות הקטנות ביותר בהצר השלטון או בממשלה היו לתן פקידים מיוחדים. ואחד מן הפקידים המהודשים האלה היה המפקח על הבנינים. אמנם אם גם המשרה היא חדשה, התפקיד איננו חדש. אנו מוצאים שמות פקידים גבוהים, שנמסרה להם ההשגחה על הבנין, במקורות ספרותיים רבים וגם בכתובות המזכירות יסוד בנינים משלמים קודם לתקופתם של הממלוכים. הפורמולה האפיגרפית הרגילה היא: בשם אלה הרחמן הרחום... (פסוקים מן הקראן)... צוה להקים (או לחדש) את הבנין הזה ה. מ. השלטן פלוני, פלוני בן פלוני (עם תואריו)... בתאריך כזה וכזה.²

במלים „על ידי“ תרגמנו את המבטאים הערבים עלי יד או באשאה או במבאשרה או פי מבאשרה, מלים שונות המציגות לפני הקורא את האמיר הממונה על הבנין, אשר הוציא לפועל את העבודה הנוכרת בתחלת הכתובת. בדרך כלל אפשר לחלק את הפקידים המפקחים על הבנינים לשלושה סוגים:

(א) פקידים—ובניהם דוקא הגבוהים ביותר—אשר נמסר להם התפקיד הוה רק באופן זמני, בשביל בנין זה או אחר, ועבודתם זו הדלה כתם עבודת הבנין. ככה בנה למשל קַרְאִקוּשׁ, וזירו של צֶלְאָח אֶד-דִּין, את המבצר בקאהרה³, וכן נמנו בימי הממלוכים אמירים שונים למפקחים על עבודת הבנין, כגון לֶאֱגִין אֶט-טֶרְנִשְׂאִי, אשר בנה בשביל השלטן פֶּרְגִ' את נפש (Mausoleum) אביו בֶּרְקוּק ואת ההאנקאה⁴ או גִּמְלֵ אֶד-דִּין יוֹסֶף, וזיר ומפקח על הצבא, אשר נהל את בנין בית-מדרש של השלטן אֵינְאֵל,⁵ וכו'.

(ב) הויז מזה היו הרבה פקידים ממדרגות שונות אשר—בין שאר הובותיהם—

(1) זה מתברר בפרט מתוך השוואת רשימות הפקידים שאנו מוצאים במקורות על דבר שלטון ארצות האשלם במזרח הקרוב, כתובים בומנים שונים. השוה גם את המונוגרפיות של Sobernheim ב The Encyclopaedia of Islam על פקידים שונים בימי הממלוכים, כגון Dawādār, Hādhib וכו'. ראה גם הליל בן שאהין או-תֶּאֶרִי: קֶשֶׁף אֶל-מִסְאֵלָה, ע' 113.

(2) זהו למשל נוסח כתובתו של צֶלְאָח אֶד-דִּין במבצר בקאהרה.

(3) Max van Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, Vol. Égypte (MCIA. É.) No. 49, p. 81.

(4) MCIA. É. ע' 319.

(5) MCIA. É. ע' 402.

היה גם מוטל עליהם התפקיד הקבוע לדאג למצב הבנינים אשר נמסרו לאפיטרופוסותם, כגון מושלי מחוזות ומבצרים ידועים¹, או המפקח על מקום בית המקדש בירושלם ועל המסגד בחברון², המפקח על מסגד בני אמיה ברמשק³ ועוד.

ג) בנגוד לשני הסוגים הללו אשר הקרישו רק חלק מזמנם ומעבודתם לבנינים היתה כל עבודתם של פקידיו הסוג השלישי לפקח על הבנינים. המשרה הזאת נוצרה כנראה בסוף המאה השלש עשרה, תחת שלטון קלאון או בנו סַחַמַד, כשהתחילה תקופה של בניה חרוצה ביותר. בעל המשרה הוו היה ידוע בשם שַאד אל-עַסְאִיר⁴ או מַשְד אל עמאיר⁵ או נַאֲרֵר אל-עמארה⁶.

בשעת הוסדה היתה המשרה הזאת עוד די גבוהה — אולי מפני המסורת (ראה למעלה סעיף א') — והשאד היה אמיר ממדרגה שניה, כגון אַקְסַנְקַר⁷, המפקח על הבנינים בימי סַחַמַד אֶבְן קְלָאוֹן, איש שהיה ביכלתו גם לבנות מסגד משלו, אך במשך הזמן החלה המשרה נוטה מטה מטה. המקורות אינם מגלים לנו מה היו פרטי עבודתו של המפקח על הבנינים בתקופת הממלוכים היואריים⁸, אך בודאי לא נרחק מן האמת אם נחשב כי המפקח על הבנינים היה — כמו במאה החמש עשרה — הממונה על שמירת הבנינים הממלכתיים, על הקמת בנינים חדשים או על תקונים

1) כגון מושלי מדינת צַרְהָד ומבצרה (עיר קטנה בחורן, ראה יאקות ח' 3, ע' 880), ראה צבח אל-אעשי ח' 13, ע' 99, ותרגומו אצל Gaudefroy-Demombynes, La Syrie, ע' 109-108.

2) נַאֲרֵר אל-חַרְמִין אש-שריפין, ראה על דבר עבודת הבניה, של פקיד זה מְגִ'יר אד-רִין, אל-אָנַס אל-ג'לִיל. ח' 2. ע' 604 והלאה; Quatremère, Histoire des Sultans Mamlouks par Makrizi Ib, 247-249; Max van Berchem, Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum, vol. Jérusalem, Nos. 103, 106. דוגמת מכתב מניווי אצל שְהַאב אר־דִין אֶבְן פַּעַל אַלְלַה אל-עַמְרִי, אח-תַעְרִיף בַאֲלַמְצַטְלַח אש-שריף ע' 108-109.

3) נַאֲרֵר אַל-גַּאֲמַע אל-אֲסוּן, צבח אל-אעשי, ח' 12, ע' 302 — 304, בפרט ע' 303, שורה 17.

4) צבח אל-אעשי, ח' 4, ע' 22; חֲלִיל בן שַאֲהִין אֶל-נַאֲהִירִי; וְבִנְהָ כֶשֶׁף אל-מַסְאֲלָה ע' 115, ועוד.

5) Quatremère, Histoire des Sultans Mamlouks par Makrizi, I. a, p. 111.

6) וּבִדְהָ ע' 110; Quatremère, I. a. ע' 112.

7) עֲלֵי פַחַה סַבְאָרַה, אל-חַמַט אל-ג'דִידִיה, ח' 3, ע' 11; ח' 5, ע' 20.

8) יאורי-בְחָרִי.

הנחוצים בבנינים הנוטים לנפול. תחת ידו היו ארדיכלים, סתתים ויתר פועלי הבנין, ועליו היה גם להשיג את החמרים הדרושים לבנין וכו' (1). בימי קלקשנדי ירד השאר אל-עמאיר עד מדרגת „שר עשרה“ (אמיר עשרה) (2) ואחרי זמן מה היו ממנים-כנראה- למפקחים על הבנינים פקידים צבאיים אשר עוד טרם נסמכו לאמירים. (3) באמצע המאה ט"ו, בזמנו של הליל או-זאהרי, נוכרת בין יתר מחלקות הממשלה הקטנות גם מחלקה לבנינים דְיֶאן אל-עמאיר (4). עם מפקח (נְאֹר) ופקידים (מְבִאֲשֹׁן), מחלקה, אשר נוצרה עוד בתקופת השושלת מבני פאטמה (5).

על מצבו החמרי של הפקיד הזה קשה לאמר דבר מה. הודיעות שבידנו על דבר הכנסות האמירים, בין מן ה„קצבות“ (6), בין ממקורות אחרים, הן כל כך בלתי מדויקות, עד שאי אפשר לסמך עליהן, ובפרט קשה לנו לדעת מה היה מצבו של הפקיד בתקופה מאוחרת, כשמשרה זו היתה נמסרת גם לאנשים שלא היו נמנים על האמירים. אך בחזר בסיס אפשר לקחת את הודיעה המובאה אצל קלקשנדי מן האנציקלופדיה „מֶסְאֵלֶךְ אל-אַבְצָאֵר“ של אבן פְּצָל אֶלְהָ אל-עֶמְרִי, כי שר עשרה קבל קצבה, אשר הכניסה רוח של תשעת אלפים דינר לכל היותר (7). מתעוררה שעוד טרם נתפרסמה, תעודת ההקדשות של השלטן קְאִיתֶבֶאי, אשר בדקתיה בוורת ההקדשות בקאהרה, הנני יכול למסר פרטים על מצבם של שני משרתים של המפקח על הבנינים. הבנאי אשר היה משגיה על הפועלים בשעת העבודה ונוגש ומונע אותם מן הבטלה,

Quatremère I a (1), ע' 112; MCIA. É; ע' 742, הערה 2. השוה גם את ההגדרה המעניינת אצל מקרויו: שאד וצירפי וכתאב וגִיר דֶלֶךְ מִן אל-מסתחתִין מִן אל-אעואן (חֶמֶט), הוצאת שיח' אחמד עלי אל-מליג'י, קאהרה, 1325, ח' 3, ע' 273).

(2) צבה אל-אעשי ח' 4, ע' 22.

(3) MCIA. É; ע' 742, הערה 2: ואולי גם זבדה, ע' 115 (בגִיר אמרה עשרון).

(4) זבדה, ע' 109—110.

(5) צבה אל-אעשי, ח' 3, ע' 496: الخدمۃ في ديوان الجهاد، ويقال له

ديوان العائر، وكان محله بالصناعة بمصر מהמשך הדברים נראה כי עקר עבודת הדיואן הזה היה או בנין ספינות.

(6) במלה „קצבה“ הנני משתמש כאן לתרגום המונח הערבי אֶקְצָאֵע שפרושה נכסים מוקצבים לפקידים, על ידי השלטן לשם הנאה מפירותיהם. הכנסה זו היתה נחשבת כמשכרתו של אותו הפקיד. אחרי התפטרותו עברה הקצבה ליורש משרתו או לאמיר אחר.

(7) צבה אל-אעשי, ח' 4, ע' 50.

היה מקבל 200 דר'הם בחדש, וזאת היתה גם משכרתו של האמן העובד בשיש, אשר היה עושה או מתקן כל מה שנוגע למקצעו¹.

אחרי הכבוש העתמני נשתנה המצב. השלטון המרכזי הכניס סדרים אחרים לגמרי, הרבה פקידים פוטרו, ואחד מן הראשונים היה גם המפקח על הבנינים. אזלי בצדק. החל מסוף המאה י"ז נבנו בארצות הממלוכים, ובפרט בארץ-ישראל, רק בנינים ממלכתיים מועטים ולא היה שום צורך בפקיד מיוחד לנהל עסקי הבנין.

1. יבصرف לرجل من اهل الخير والامانة يكون معماراً بالاوقاف المذكورة اعلاه يحضر يوم العمارة في الوقت المذكور ليعتهد الصانع في العمل ويحتمهم عليه ويمتعهم من البطالة وغير ذلك مما جرت العادة به في ذلك في كل شهر يمضي من شهور الاهلة من الفلوس الموصوفة اعلاه مائتا درهم نصف ذلك مائة درهم او ما يقوم مقام ذلك من النقود عند الصرف من غير زيادة على ذلك .
 ويصرف لرجل من اهل الخير والدين يكون مرمخاً بالوقف المذكور اعلاه على ان يتولى ترميم ما يحتاج الى ترميمه في رخامها وعمل مصالح ذلك على عادة المرخمين في ذلك في كل شهر يمضي من شهور الاهلة من الفلوس الموصوفة اعلاه مائتا درهم نصفها مائة درهم او ما يقوم مقام ذلك من النقود عند الصرف من غير زيادة على ذلك .

من غير زيادة على ذلك הכונה היא למנת הלחם, אשר משרתים ופקידים אחרים היו רגילים לקבל בהוספה למשכרתם.

סיכום כללי

של הרצאות הפרופיסורים והמרצים
שהורצו במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית
בקיץ תרפ"ה.

הרצאות וסמנריות.

א. מבוא לחקר נוסח המשנה, ח"א: חלופי-נוסחאות וחלופי-לשונות ("פנים אחרות") (ב' פעמים בשבוע).

ב. תוספתא ברכות. קביעת נוסח התוספתא ופירושה, השואות לגופים שבבבלי וירושלמי; מקורות התוספתא, יחסה אל המשנה. בתור פתיחה: מבוא להתוספתא, אופיה ומקורותיה; התוספתא והברייתות, התוס' והמשנה.

(סמנריון, ב' פעמים בשבוע).

ג. תלמוד ב"מ פרק י'—ב"ב פרק א', א) המשנה, קביעת נוסחתה ופירושה על פי הפשט וע"פ השואות המקורות. ב) התלמוד, קביעת הנוסח, הפירוש (מבחר פירושי הראשונים); הקבלות הירושלמי; השואות גופי המשניות והברייתות שבתלמוד עם מקורותיהם; השואות למסכות אחרות: סוגיות מתחלפות; בתור פתיחה: דברים אחרים על משנת "נויקין" ותלמוד "נויקין".

(סמנריון, ב' פעמים בשבוע).

הרצאות.

(א) השאלות הטופוגרפיות של ס' שופטים ושמואל (אחת בשבוע). המשכנו את עבודתנו מפרשה י"ז של שופטים עד סוף הספר ועברנו על ס' שמואל; הגענו עד סוף פ' כ"א. שטת העבודה היתה כמו בומן הראשון וכפי שתארתיה ב"דיעות" חוברת א' צד 73 והלאה. בתור הקדמה דברתי על ערך החקירה הטופוגרפית להבנת התנ"ך בכלל ובתור עבודה מכשרת לחבור פרוש מדעי עברי — יהודי לכתבי-הקדש בפרט, שעוד אין בדינו.

(ב) הכותים (השומרונים) וארצם טראשית תולדותיהם עד המאה השלישית (אחת בשבוע). בעשרה פרקים דברנו על הענינים האלה: (א) ארץ אפרים ושמרון עד תקופת עורא ונחמיה. — (ב) הפרוד בין היהודים והשומרונים. — (ג) קורות הכותים מאלכסנדר מוקדון עד פומפיוס. — (ד) ארץ הכותים (Samaría) בתור פרובינציה רומית, — (ה) יחס היהודים אל הכותים לפני החרבן. — (ו) מן החרבן עד מלחמת בר-ככבא. — (ז) בסוף זמן התנאים ובתקופת האמוראים; הגורות בכותים. — (ח) מושבות הכותים חוץ לנבולות ארצם: בארץ-ישראל ובהוץ-לארץ. — (ט) סקירה כללית על קורות הכותים מאחרי הגוירות עד ימינו. — י) הוספה: פרוש הסוגיא בחגיגה כ"ה ע"א. — לסוף פרשנו (בתור תרגיל סמינרי) את שני הפרקים של "מסכת כותים".

תרגילים בסמנריות

(א) פרקים מיוחדים לחקירת ארץ-ישראל (בשביל חוג קטן של תלמידים מפותחים פעמים בשבוע). עסקנו בנושאים אלו: (א) גמרנו את פרוש הכתובת על חרשי שמרון (ע' "דיעות" א' 67) — (ב) פרשנו את כל כתבות בתי-כנסיות של ארץ-ישראל מתקופה העתיקה. — (ג) פרשנו מבהר כתבות הקברים של ירושלים. בהודמנות זו עשינו תבליט של הכתבת שעל גבי מערת-קבר "בני חויר" בנחלי-קררן. אמנם להאבוננו אי-אפשר היה להציל מלים אחדות מפני שהאבן כבר רעעה והכתב מטושטש באיזה מקומות. גם בצורה זו יש אמנם ערך לתבליט, שנמצא בחדר-הסמנריון שלי. (ד) פרשנו את תרגומי ארץ-ישראל (יונתן וירושלמי) "לבמדבר ל"ד (נבולות הארץ)". — (ה) עסקנו במדרש בראשית רבה פ' צ"ח צ"ט ("ברכת יעקב") בתור סקור לידיעת

ארץ-ישראל בזמן התנאים והאמוראים. (ז) מסרתי איזה נושאים לתלמידים אחדים בשביל עבודה מדעית לזמן החפש, ולזמן-החרף אחרי הצעת הענינים והמקורות. תוצאת עבודת אלה תתן עדיה, עד כמה הצלחתי להכניס את התלמידים לתוך שטת החקירה המדעית במקצוע הקורת ארץ-ישראל.

(ב) מסעות רבי בנימין מטודילא בארץ-ישראל. (אחת בשבוע). עיקר העבודה היה, לקבע את דרכי הנסיעה ואת המקומות שבקר (ושלא בקר) הנוסע הכפרסם הזה. לא רק נוסחות כתבי-היד שבהוצאת אדלר שמשו לנו חומר בענין זה, כי אם גם ההשוואה אל ספרי נוסעים נוצרים בתקופה ההיא. באפן זה מצאנו, שהרבה מידעותיו של ר"ב מטודילא נשאבו מהודעות הפרנקים-הצלבנים ששלטו אז בא"י. תרגילים אלו שמשו מבא לבקרת המסורות מימי הבינים בענין קביעת מקומות תנכיים וקברות עתיקים.

הסדר הפנימי של הישיבות בכבל

(הרצאה אחת בשבוע)

I

סקירה על המקורות הראשיים—התלמוד משמש לנו מקור ראשי גם בשביל תקופת הגאונים; הסדרים והמנהגים שנהגו בישיבות בימי התלמוד נהגו בהן ברובם גם בתקופת הגאונים—תשובות הגאונים—ספור רב נתן הכבלי—הקטע הערבי מספור זה והשוואתו אל הגוף העברי—אלה הם עלות שנתעלחה בהן סורא על פומבדיתא—אגרת רש"ג—תעודות שנתגלו בגניזה" הקהירית—מקורות סוראים ומקורות פומבדיתאים—הערכה של כל מקור ומקור.

II

פרצופן הרוחני של ישיבות סורא ופומבדיתא—דרך הלמוד שנהג בהן—ההבדלים שביניהן—הבקיאות גוברת בסורא והחריפות בפומבדיתא—היסוד המיסטי חזק ביתור בסורא—כל הזרמים הרוחניים שבתקופת הגאונים מוצאים הד יותר מהור יותר חזק בישיבת סורא—בפומבדיתא גובר יותר הכה המעמיד, המשמר, כה המסרת—היצירה הספרותית בשתי הישיבות.

III

סקירה על תולדותיהן של הישיבות—שלש תקופות זוהר לסורא—תקופות הירידה—סורא מומן רס"ג ואילך וגאוניה האחרונים—פומבדיתא מתיסדת אהרי חורבן נהרדעא וממשיכה את המסורת שלה—שורת נהרדעא—נהרדעא ככיני לפומבדיתא בספרות הגאונים—תקופות העליה והירידה של פומבדיתא—ישיבת פומבדיתא בפירוז שבור—פומבדיתא (וסורא) בכנרת—הישיבה בימי רב שרירא ורב האי—היהוסים בין שתי הישיבות—המעלות שנתעלחה בהן סורא על פומבדיתא—הרשויות ותחומי השפעה של כל אחת מהן—הכנסות הישיבות וחלוקתן—היהוסים שביניהן ובין ראשי הגולה.

IV

משטרן הפנימי של ישיבות בכל—מה קבלו מן הסדרים שהיו נהוגים בישיבות ארץ ישראל ומה לא קבלו— הישיבות משמשות בתי ועד לחכמים ובתי מדרש לתלמידים— השורות. מספרן. דרא רבא ודרא קמא. סנהדרין גדולה וסנהדרין קטנה. בני סיומי— הדשי הכלה—הלמוד בחדשי הכלה—השבת התשובות לשואלים בכלה דאדר (לפי ספור רב נתן)—נושאי המשרה ותארי הכבוד שבישיבה—ראש הישיבה או הגאון— מתמנה ע"י ראש הגולה ובזמנים ידועים נבחר ע"י חכמי הישיבה—תפקידו, זכויותיו וחובותיו—אופן הבחירה—משפחות ידועות המעמידות גאונים בסורא ופומבדיתא—אב בית דין או דיינא דכבא—בתי הדינין שבישיבות—מינוי השופטים בשאר הקהלות ע"י הישיבות—אלופים וראשי כלה—סופרי הישיבה—ראשי הסדרים—ראשי פרקי—ראשי מדרשים, תנאים ושאר התארים שבישיבה. היקף השפעתן של הישיבות והקשרים שביניהן ובין תפוצות הגולה—יחס העם אליהן.

י. אהרוני.

תמצית אחדות מהרצאותי.

שעה אחת בשבוע.

"חיי בעלי-החיים על פי התנ"ך והתלמודים".

(1) מקום משכן בעלי-החיים:	(7) מזגם, אהבתם ושנאתם.
(2) מזון בעלי-החיים.	(8) קולותיהם.
(3) התרבותם.	(9) כה-הבנתם.
(4) אמצעי הגנתם על עצמם.	(10) מחלותיהם.
(5) מכסי-גופם.	(11) יחס האדם לבעלי-החיים.
(6) חושיהם.	

(1) תרגילים בשפה היונית למתחילים.

3 שעות בשבוע:

קורס בדקדוק: אטימולוגיה. קריאת LXX בראשית: א'—ו'

(2) תרגילים בשפה הרומית למתחילים.

2 שעות בשבוע:

קורס בדקדוק: אטימולוגיה. קריאת קורטיוס רופוס, ספר IV פרק I § 15—

36, פרק II § 1—7.

הבנאות המשלמית בירושלם.

שלשת יסודות האמנות: החמר, החיים הכלכליים והתרבות הדור". צורה והמר באמנות והשפעתם ההדרית: משלים מבנינים בארצות המזרח הקרוב. הבניה הסורית והארצי-ישראלית קודם לכבוש האשלם. הבניה בהצי-אי ערב התיכוני והצפוני לפני האשלם והאוריה אצל המשוררים הערבים. התהוות הבניה האשלמית: דעותיהם של Kivoira, Gayet, Becker, Strzygowski, Herzfeld, שטת ה"ליטורגיה". באור הדש להתפתחות האמנות במאות הראשונות של האשלם והקבלה בינה ובין יתר ענפי החיים התרבותיים. החיים המדיניים, הכלכליים והתרבותיים בארץ-ישראל מזמן הכבוש העברי עד ימי הצלבנים. תולדות הבנינים: מסגד עמר, כפת הסלע, מסגד אל-אקצא; נתוח סגנונם האמנותי.

השפעת הצלבנים על התפתחות הבניה בארץ-ישראל. שרידי בניני השושלת בני-איוב בירושלם ובבירות הארצות הסמוכות.

החיים המדיניים, הכלכליים והתרבותיים בא"י תחת שלטון הממלוכים. מחלקות הממשלה שדאגו לאמנות. המפקה על הבנינים ודיקאנו. בתי-חרושת למלאכת מחשבת של הממשלה (סקירה הסטורית). החימר הספרותי לחקירת בנאות האשלם. כתובות על דבר יסוד או תקון הבנינים. תעודות ההקדשות (נִקְיָה). תורת המגן (תְּבִלְדִיקָה) הממלוכי. תולדות הבנינים דלקמן ונתוח סגנונם: רבאט עלא אד-דין אל-בציר (שנת 666 להגירת מהמד) — אר-רבאט אל-מנצורי (681) — זאויה אל-ככיה (688) — אל-מדרסה אר-דוידאריה (695) — אל-מדרסה אס-סלאמיה (אחרי 700) — את-תרבה אל-ג'אלקיה (707) — אל-מדרסה את-תנכויה (729) — אל-מדרסה אל-מלכיה (741) — הרבה תרכאן הָאָתוֹן (753) — אל-מדרסה אל ארְגֻנְיָה (759) — אל-מדרסה אט-טאויה (763) — את-תרבה אט-טשתמריה (784) — דאר אס-סת טנשק (794) — אל-מדרסה אל-עחמאניה (840) — אל-מדרסה אל-ג'והריה (844) — אל-מדרסה אל-אשרפיה (887).

סבות שקיעת שלטון הממלוכים. החיים המדיניים, הכלכליים והתרבותיים בא"י תחת שלטון שושלת בני-עתימאן. הסגנון העתימאני בערי השדה. הומת העיר ו"מגדל דוד".

לוח השעות של זמן הקיץ התרפ"ה.

יום ה'	יום ד'	יום ג'	יום ב'	יום א'	השעות
פרו' אפשטיין *מבוא לחקר נוסח המשנה	פרו' קליין * כותים	פרו' אפשטיין תלמוד	פרו' קליין *שופטים שמואל	פרו' אפשטיין *מבוא לחקר נוסח המשנה	מ-3.30 עד 4.30
פרו' אפשטיין תלמוד	פרו' קליין ר' בנימין מטודילה	פרו' אפשטיין תוספתא	פרו' קליין פרקים מיוחדים בחקירת א"י	פרו' אפשטיין תוספתא	מ-4.30 עד 5.30
ד"ר שובה רומית	ד"ר שובה יונית	פרו' קליין פרקים מיוחדים בחקירת א"י	ד"ר שובה רומית	ד"ר שובה יונית.	מ-5.30 עד 6.30
ד"ר שובה יונית	ד"ר מאיר * אמנות הבנין של הערבים בירושלים	ה' אהרני * חיי בע"ה ע"פ התנ"ך והתלמוד	ה' ש. אסף *הסדר הפנימי בישי' בבל		מ-6 30 עד 7.30

ההרצאות המסומנות בסימן כוכב (*) מכוונות לכל אלה שנתרשמו במכון, לסמינריונים
יתקבלו תלמידים רק עפ"י הצעת הפרופיסורים.

„תנאי קבלת תלמידים ושומעים“.

1. המכון למדעי-היהדות נועד בעיקרו להעמיד חוקרים במדעי-היהדות. העבודה המחקרית ביהוד תעשה בסמנריונים השונים הקימים כבר, וכן באלו שאומרים ליסוד בעתיד.
2. בתור תלמידי הסמנריונים יתקבל רק מספר מוגבל של אנשים בעלי תעודות מספיקות, והמסוגלים לחקירה ולעבודה מדעית לפי הצעות הפרופיסור במקצוע המיוחד שלו.
3. לשעורים מהיין לסמנריונים יתקבלו בתור שומעים, רק אנשים כאלה שיש להם הכנה מתאימה לכך, כמו:
  - א) אלה שיש להם תעודות בגרות מגמנסיה הומניסטית או תואר B. A. ויודעים לקרא ערבית;
  - ב) שיש להם תעודת בגרות מגמנסיה ארץ-ישראלית או מבית-ספר שווה לה, אם רק יש לאלה הפונים ידיעות ברומית ויונית במדת הלמודים האלה בגמנסיה, וכן ידיעה כל שהיא בערבית.
  - ג) במקרים יוצאים מן הכלל על חבר הפרופיסורים לדון בדבר, אם לקבל תלמיד או לא.
  - ד) אי-אפשר לקבל שום אדם בתור שומע, כי אם בתנאי שתהיינה לו ידיעות מספיקות בעברית, ז. א. בתנ"ך, במשנה, בתלמוד, בדקדוק ובספרות. בנוגע למשנה, צריך הוא לדעת לכל הפחות מס' ברכות וסדר מועד; בתלמוד. לקרא ולפרש דף של גמרא עם פירוש רש"י; בדקדוק הלשון, יסודות העברית והארמית, וכמו כן לקרא ולבאר פרשה בתנ"ך עם פרש"י ורד"ק; דברי-ימי ישראל וידיעה כללית בספרות.
4. במקרים יוצאים מן הכלל על חבר הפרופיסורים יהיה לדון ולהחליט אם לקבל תלמיד או שומע ואם לא.

(1) נתיקו מתוך ה"ידיעות" חוברת א' עמוד 76.

במאמרו של פרופ' ש. קליין יש לשנות :

עמוד	23	שורה	4	במקום	לאספם : — „לאספן“.
	23	"	16	"	18 : — „(20)“.
	30	"	16	"	ישראל : — (י)ש[ר]אל.
	37	סעיף	16	התהלת שורה	5 יש למחוק מלת „לא“.

תקוני מעוות.

ע' 24	שורה	6	צ"ל	ἀρχισυνάγωγος
" 24	"	7	"	ἀρχ.συναγωγου
" 24	"	7	"	ῥαδομίση
" 25	"	7	"	'A [ντωσε]ίνου
" 45	"	2	"	ἄγ]αθὸν